

WORLD POLITICS

Print Issn: 2383-0123

Online Issn: 2538-4899

Homepage: <https://interpolitics.guilan.ac.ir/>

The Why and Functions of Saudi Arabia's Political Opposition Social Networks; A Case Study of Reformists and Liberals

Khalilollah Sardarnia Corresponding Author, Professor, Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran Email: kh_sardarnia@yahoo.com

Ali Roohimale Graduated from the Department of Regional Studies, Middle East and North Africa, Shiraz University, Shiraz, Iran Email: Aliroohimale@gmail.com

Article Info

Article Type:

Reserch Article

Article history:

Received 2025/12/24

Accepted 2026/2/1

Published Online

2026/5/21

ABSTRACT

The present study aims to explain why the Saudi opposition uses social networks and examines the functions of this space in their political activism. The research method is descriptive-analytical and has a mixed approach (qualitative-quantitative). The research population includes all political content published on social networks related to Saudi reformist and liberal movements during the years 2000 to 2024, and sampling was carried out in a purposive-criterion-based manner. The data were analyzed using content analysis, network analysis, and hashtag frequency analysis. The findings show that social networks have become the main arena of opposition activism due to their decentralized structure, high speed of dissemination, and the possibility of users remaining anonymous. The dominant themes of content production include women's rights, political justice, criticism of the governance structure, and civil liberties, and the highest volume of interaction was observed in campaigns related to women's rights. Network analysis showed that the opposition network has a multi-node structure, and the central nodes mainly operate abroad, while internal anonymous accounts play a connecting role between the inside and the outside. An examination of the frequency of hashtags also showed that the opposition's digital campaigns have been able to highlight political messages domestically and internationally, and during sensitive political periods, user engagement has increased manifold. The research results indicate that social networks are not simply a communication tool for the Saudi reformist and liberal opposition, but have become a platform for producing discourse, digital mobilization, documenting political events, and creating a collective identity.

Cite this Article: Sardarnia, K. and Roohimale, A. (2026). The Why and Functions of Saudi Arabia's Political Opposition Social Networks; A Case Study of Reformists and Liberals. *World Politics*, 14(4), 161-192. doi: 10.22124/wp.2026.32618.3625

© Author(s)

Publisher: University of Guilan

DOI: 10.22124/wp.2026.32618.3625

1. Introduction

The political and social developments in Saudi Arabia over the past two decades have shown profound changes in the form of activism of social forces. The authoritarian structure of governance, centralized control of official media, severe restrictions on freedom of expression, and the lack of institutionalized political participation mechanisms have led Saudi reformist and liberal movements to rely more on social networks than any other arena to express their demands, criticize the power structure, and organize social mobilization. This space, which is inherently based on the speed of information circulation, reducing the cost of political action, and the possibility of creating decentralized networks, has become the most important arena for opposition activism. The present study aims to analyze the reasons and functions of social networks in the activism of the Saudi political opposition—focusing on reformists and liberals—and, while examining the structural, discursive, and communicative dimensions of this space, analyzes how the opposition strategically uses the capacities of digital media.

2. Theoretical Framework

The theoretical foundations of this research are based on a set of communication and social approaches that explain the role of social networks in opposition political activism. First, Habermas's theory of the public sphere shows that in authoritarian societies, social networks act as an "alternative public sphere" and provide the possibility of dialogue, critique of power, and the formulation of political demands outside the control of official media. In such an environment, Saudi reformist and liberal currents have been able to produce alternative discourses on women's rights, political justice, and civil liberties. Second, Castells' theory of the network society considers social networks as a platform for the free flow of information and the redefinition of power relations. According to this view, the Saudi opposition uses the decentralized and transnational structure of networks to circumvent government restrictions, organize digital campaigns, and attract domestic and international support. This space has led to the formation of a kind of "multi-cluster" activism that is not dependent on a single leader or organization and is based on a distributed network of active users.

3. Methodology

The study methodology is based on a descriptive-analytical and mixed (qualitative-quantitative) approach. The research population includes all political content related to Saudi reformist and liberal movements on social networks during the years 2000-2024, and sampling was carried out in a purposive-criterion-based manner. In the qualitative stage, key themes of the opposition discourse were identified using thematic analysis. In the quantitative stage, network analysis was used to extract the link structure of actors, centrality indices, and the type of connection between internal and external accounts. In addition, using hashtag frequency

analysis temporal trends, message dissemination patterns, and peaks of digital campaign activity were examined.

4. Results and Discussion

The research findings show that the Saudi opposition's reliance on social media can be summarized in four key factors:

- 1) The decentralized and resilient structure of the networks, which prevents the government from fully controlling activists;
- 2) The possibility of anonymity for users, which greatly reduces security costs and allows citizens inside the country to participate;
- 3) The speed and breadth of content dissemination, which provides the opportunity to quickly organize digital campaigns;
- 4) Access to a global audience, which allows Saudi Arabia's domestic issues to be highlighted in international media.

In examining the content produced, four dominant themes were observed:

1. Women's rights – including criticism of patriarchal policies, demands for the abolition of social restrictions (such as the male guardianship system), and support for detained female activists;
2. Justice and political reform – including calls for political participation, free elections, institutional accountability, and limitations on centralized power;
3. Criticism of the governance structure – including criticism of economic policies, corruption, bureaucratic inefficiency, and structural inequality;
4. Civil liberties and human rights – including freedom of expression, the right to form associations, and protest against government security measures.

Based on network analysis, the structure of opposition activism can be described as multi-nodal and decentralized. Some central nodes—mainly exiled journalists, human rights activists, and political analysts abroad—play the role of guiding the discourse and producing central messages. In contrast, many anonymous accounts inside the country play the role of “connector nodes,” reinforcing the connection between the inside and outside by re-broadcasting messages. This pattern suggests that the Saudi opposition relies on a distributed, repression-resistant network structure that reduces its dependence on a specific leader or organization.

Hashtag frequency analysis also suggests that opposition digital campaigns, especially at critical moments—such as the arrest of female activists, new restrictions on freedom of expression, legal changes, or major political events—have been accompanied by a multi-fold jump in user engagement. Many of these campaigns have been able to convey the opposition's messages to global media and influence domestic political discourse. The active presence of Saudi users in campaigns such as hashtags supporting women's rights, protesting human rights violations, or criticizing economic policies shows that social networks are not only tools for information dissemination, but also channels of social and political pressure. Overall, the research results show that social networks have become the

main platform for digital political activism for the reformist and liberal Saudi opposition; A platform that simultaneously enables the production of critical discourse, mass mobilization, documentation of political events, the creation of communication networks between inside and outside, and the formation of the collective identity of the opposition. These findings indicate that in the conditions of limiting formal political spaces, digital activism has found an alternative and evolved role and has gradually become one of the most effective tools of the Saudi opposition to express demands and resist political authority.

5. Conclusions & Suggestions

Overall, the results of the study show that social media has become the main platform for digital political activism for the Saudi liberal and reformist opposition; a platform that simultaneously enables the production of critical discourse, mass mobilization, documentation of political events, the creation of communication networks between inside and outside, and the formation of the collective identity of the opposition. These findings indicate that in the conditions of the restriction of official political spaces, digital activism has found an alternative and evolved role and has gradually become one of the most effective tools for the Saudi opposition to express demands and resist political authority...

Keywords: Saudi Political Opposition; Reformists; Liberals; Social Networks

سیاست جهانی

شاپا چاپی: ۲۳۸۳-۰۱۳۳

شاپا الکترونیکی: ۴۵۳۸-۴۸۹۹

Homepage: <https://interpolitics.guilan.ac.ir/>

چرایی و کارکردهای شبکه‌های اجتماعی اپوزیسیون سیاسی عربستان سعودی؛

مطالعه موردی اصلاح‌طلبان و لیبرال‌ها

خلیل اله سردارنیا نویسنده مسئول استاد، علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

ایمانامه: kh_sardarnia@yahoo.com

علی روحی مله دانش آموخته رشته مطالعات منطقه ای گرایش خاورمیانه و شمال آفریقا، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

ایمانامه: Aliroohimale@gmail.com

در باره مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>کلیدواژه‌ها: اپوزیسیون سیاسی سعودی؛ اصلاح‌طلبان؛ لیبرال‌ها؛ شبکه‌های اجتماعی</p> <p>تاریخچه مقاله تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۲/۳۱</p>	<p>پژوهش حاضر با هدف تبیین چرایی استفاده اپوزیسیون سعودی از شبکه‌های اجتماعی و بررسی کارکردهای این فضا در کنشگری سیاسی آنان انجام شده است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و با رویکرد ترکیبی (کیفی-کمی) است. جامعه پژوهش شامل تمامی محتوای سیاسی منتشر شده در شبکه‌های اجتماعی مرتبط با جریان‌های اصلاح‌طلب و لیبرال سعودی طی سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۴ بوده و نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند-ملاک‌محور انجام شده است. داده‌ها با استفاده از تحلیل مضمون، تحلیل شبکه‌ای و تحلیل فراوانی هشتگ‌ها بررسی شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی به دلیل ساختار غیرمتمرکز، سرعت انتشار بالا و امکان ناشناس ماندن کاربران، به اصلی‌ترین میدان کنشگری اپوزیسیون تبدیل شده‌اند. مضامین غالب تولید محتوا شامل حقوق زنان، عدالت سیاسی، نقد ساختار حکمرانی و آزادی‌های مدنی بوده و بیشترین حجم تعامل در کارزارهای مرتبط با حقوق زنان مشاهده شده است. تحلیل شبکه‌ای نشان داد که شبکه اپوزیسیون ساختاری چندگره‌ای دارد و گره‌های مرکزی عمدتاً در خارج از کشور فعالیت می‌کنند، در حالی که حساب‌های ناشناس داخلی نقش اتصال‌دهنده میان داخل و خارج را ایفا می‌کنند. بررسی فراوانی هشتگ‌ها نیز نشان داد که کارزارهای دیجیتال اپوزیسیون توانسته‌اند پیام‌های سیاسی را در سطح داخلی و بین‌المللی برجسته کنند و در دوره‌های حساس سیاسی، تعامل کاربران چند برابر افزایش یافته است. نتایج پژوهش بیانگر آن است که شبکه‌های اجتماعی برای اپوزیسیون اصلاح‌طلب و لیبرال سعودی صرفاً ابزار ارتباطی نیست، بلکه به بستری برای تولید گفتمان، بسیج دیجیتال، مستندسازی رویدادهای سیاسی و ایجاد هویت جمعی تبدیل شده است.</p>

استناد به این مقاله: سردارنیا، خلیل اله و روحی مله، علی. (۱۴۰۴). چرایی و کارکردهای شبکه‌های اجتماعی اپوزیسیون سیاسی عربستان

سعودی؛ مطالعه موردی اصلاح‌طلبان و لیبرال‌ها. سیاست جهانی، ۱۴(۴)، ۱۶۱-۱۹۲. doi: 10.22124/wp.2026.32618.3625

© نویسنده(گان)

ناشر: دانشگاه گیلان

تحولات فناوری اطلاعات و گسترش شبکه‌های اجتماعی طی دو دهه اخیر، الگوهای سنتی قدرت، ارتباطات سیاسی و مشارکت اجتماعی را به‌طور بنیادین دگرگون کرده است. در جوامع اقتدارگرا که ساختار سیاسی بسته، نظارت شدید رسانه‌ای و محدودیت‌های گسترده برای فعالیت احزاب و نهادهای مدنی وجود دارد، فضای دیجیتال به عرصه‌ای جایگزین برای بازتعریف سپهر عمومی، تولید گفتمان سیاسی و کنشگری اجتماعی تبدیل شده است. در این میان، عربستان سعودی به‌عنوان نمونه‌ای شاخص از یک نظام سیاسی سلطانی با تمرکز قدرت در خاندان حاکم، از منظر مشارکت رسمی سیاسی، رسانه آزاد و رقابت نهادمند، با محدودیت‌های ساختاری قابل توجهی مواجه است. در چنین ساختاری، جریان‌های مختلف اپوزیسیون سیاسی - اعم از اصلاح‌طلبان داخلی و لیبرال‌های برون‌مرزی - عملاً امکان حضور مؤثر در عرصه عمومی رسمی را ندارند. در نتیجه، شبکه‌های اجتماعی به فضایی برای بیان هویت سیاسی، بازنمایی مطالبات، بسیج هواداران، نقد ساختار قدرت و ایجاد پیوندهای شبکه‌ای تبدیل شده‌اند. از اواسط دهه ۲۰۱۰، پلتفرم‌هایی نظیر توئیتر، یوتیوب، کلاب‌هاوس و پیام‌رسان‌های رمزگذاری‌شده مانند تلگرام، به مهم‌ترین میدان کنش سیاسی اپوزیسیون سعودی بدل شده‌اند.

جریان اصلاح‌طلب سعودی که به‌دنبال اصلاح تدریجی ساختار سیاسی، افزایش مشارکت اجتماعی و محدودسازی قدرت مطلقه است، شبکه‌های اجتماعی را عرصه‌ای کم‌هزینه‌تر، در دسترس‌تر و نسبتاً ایمن‌تر از میدان واقعی سیاست می‌داند. در مقابل، جریان لیبرال سعودی - شامل روشنفکران سکولار، فعالان حقوق بشری، زنان مدافع آزادی‌های فردی و دانشگاهیان در تبعید - از این فضا برای اعتراض آشکار، افشاگری، تولید روایت‌های بدیل، ارتباط با رسانه‌های بین‌المللی و شکل‌دهی به شبکه‌های حمایتی فراملی بهره می‌گیرد. این تفاوت در خاستگاه فکری و راهبرد سیاسی، موجب تمایز در نوع استفاده و کارکرد شبکه‌های اجتماعی در میان این دو جریان شده است.

با این حال، کنشگری دیجیتال اپوزیسیون سعودی در خلأ صورت نمی‌گیرد. دولت عربستان با بهره‌گیری از ابزارهایی همچون قوانین سخت‌گیرانه جرائم سایبری، نظارت هوشمند، ارتش سایبری، عملیات نفوذ دیجیتال و مهندسی افکار عمومی، تلاش کرده است تا این فضا را کنترل و مدیریت کند. پیامد این وضعیت، تبدیل شبکه‌های اجتماعی به میدان تقابل گفتمانی، جنگ روایت‌ها و نزاع هویتی میان دولت و نیروهای مخالف بوده است. با وجود این فشارها، شبکه‌های اجتماعی همچنان سه کارکرد اساسی اطلاع‌رسانی، بسیج سیاسی و گفتمان‌سازی را برای اپوزیسیون سعودی حفظ کرده و عملاً به جایگزینی

برای سپهر عمومی رسمی تبدیل شده‌اند. بیان مسئله پژوهش از این واقعیت نشئت می‌گیرد که با وجود محدودیت‌های شدید سیاسی در عربستان سعودی، اپوزیسیون این کشور توانسته است از طریق شبکه‌های اجتماعی اشکال جدیدی از کنشگری، مقاومت نمادین و بازتولید هویت سیاسی را سامان دهد. با این حال، هنوز به صورت نظام‌مند روشن نیست که چرا اپوزیسیون سعودی به شبکه‌های اجتماعی گرایش یافته و این فضا دقیقاً چه کارکردهایی برای جریان‌های مختلف آن ایفا می‌کند. بر این اساس، متغیر مستقل پژوهش «استفاده از شبکه‌های اجتماعی» و متغیر وابسته «الگوها و کارکردهای کنشگری سیاسی اپوزیسیون سعودی» در نظر گرفته می‌شود.

پرسش اصلی پژوهش بدین شرح است: چرا اپوزیسیون سعودی به شبکه‌های اجتماعی گرایش یافته و این شبکه‌ها چه کارکردهایی در کنشگری سیاسی جریان‌های اصلاح‌طلب و لیبرال ایفا می‌کنند؟ در پاسخ به این پرسش، فرضیه اصلی پژوهش بر این مبنا استوار است که: شبکه‌های اجتماعی در شرایط انسداد سیاسی در عربستان سعودی، به‌عنوان جایگزین سپهر عمومی رسمی عمل کرده و امکان اطلاع‌رسانی، بسیج سیاسی و گفتمان‌سازی را برای اپوزیسیون فراهم می‌کنند.

همچنین فرض می‌شود که: جریان اصلاح‌طلب سعودی از شبکه‌های اجتماعی بیشتر برای کنشگری تدریجی و اصلاح‌محور استفاده می‌کند، در حالی که جریان لیبرال سعودی این فضا را ابزاری برای اعتراض فراملی، افشاگری و پیوند با شبکه‌های بین‌المللی می‌داند.

هدف اصلی پژوهش تبیین چرایی گرایش اپوزیسیون سعودی به شبکه‌های اجتماعی و تحلیل کارکردهای این فضا در کنشگری سیاسی جریان‌های مختلف مخالف حکومت است. این پژوهش در پی آن است که با ارائه تصویری تحلیلی از سیاست دیجیتال در عربستان، به فهم عمیق‌تری از رابطه قدرت و مقاومت در جوامع اقتدارگرا دست یابد.

از منظر روش‌شناسی، این مطالعه با رویکرد کیفی و با استفاده از تحلیل گفتمان و تحلیل محتوای کیفی داده‌های منتشرشده در شبکه‌های اجتماعی، بیانیه‌ها، و تولیدات رسانه‌ای کنشگران اپوزیسیون سعودی انجام می‌شود. در مجموع، این پژوهش می‌کوشد ضمن غنابخشی به ادبیات سیاست دیجیتال و مطالعات خاورمیانه، فهم نظری دقیق‌تری از نقش شبکه‌های اجتماعی در بازتعریف کنشگری سیاسی در نظام‌های اقتدارگرا ارائه دهد.

نویسنده / سال	نوع مطالعه	محور و یافته‌های اصلی	ارتباط با پژوهش حاضر
هاوارد و حسین (۲۰۱۳) ^۱	تحلیل ارتباطات سیاسی و بهار عربی	شبکه‌های اجتماعی باعث ارتقای ظرفیت بسیج در نظام‌های اقتدارگرا شدند و فضای عمومی موازی تولید کردند.	نشان می‌دهد که شبکه‌ها برای اپوزیسیون سعودی ظرفیتی برای دور زدن انسداد رسمی هستند.
کاستلز (۲۰۱۲) ^۲	نظریه جامعه شبکه‌ای و جنبش‌های بدون رهبر	اینترنت امکان تولید «شبکه‌های مقاومت» و جنگ روایت‌ها را فراهم می‌کند.	تبیین می‌کند که چرا اپوزیسیون سعودی بدون حزب رسمی می‌تواند شکل گیرد و اثرگذار شود.
توفکچی (۲۰۱۷) ^۳	تحلیل جنبش‌های دیجیتال خاورمیانه	رسانه‌های اجتماعی افکار عمومی دیجیتال و فشار نمادین را شکل می‌دهند.	توضیح می‌دهد که تویتر چگونه میدان کنشگری سیاسی عربستان شده است.
بنت و سگریگ (۲۰۱۲) ^۴	نظریه اقدام اتصال محور	کنش جمعی بر پایه پیوند شبکه‌ای و انگیزه فردی شکل می‌گیرد نه ساختار سازمانی.	کمک می‌کند نقش شبکه‌ها در بسیج اپوزیسیون سعودی فهمیده شود.
اسنو و بنفورد (۲۰۰۰) ^۵	نظریه چارچوب‌سازی جنبش‌ها	مبارزه اصلی جنبش‌ها نبرد بر سر معنا و روایت است.	با مفهوم جنگ روایت‌ها در سعودی همخوانی دارد.
بردشاو و هاوارد (۲۰۱۸) ^۶	مطالعه پروپاگاندا و کنترل دیجیتال	دولت‌ها ارتش سایبری، سانسور و مهندسی روایت‌ها را برای خنثی‌سازی جنبش‌ها به کار می‌گیرند.	بخش واکنش دولت سعودی و کنترل فضای دیجیتال را توضیح می‌دهد.

¹ Howard & Hussain

² Castells

³ Tufekci

⁴ Bennett & Segerberg

⁵ Snow & Benford

⁶ Bradshaw & Howard

الرشید (۲۰۱۵) ^۱	تحلیل جریان‌های لیبرال و نخبگان سعودی	لیبرال‌ها از رسانه‌های جهانی و شبکه‌ها برای کنشگری گفتمانی و هویتی استفاده می‌کنند.	توضیح می‌دهد چرا لیبرال‌ها در فضای دیجیتال حضور باززتری دارند.
لاکروا (۲۰۱۱) ^۲	مطالعه اصلاح‌طلبی و اسلام‌گرایی سعودی	اصلاح‌طلبان کنشگری نرم، گفت‌وگو محور و تدریجی دارند و شبکه‌ها را برای اجماع نخبگانی به کار می‌برند.	توضیح می‌دهد چرا رفتار دیجیتالی اصلاح‌طلبان متفاوت از لیبرال‌هاست.
جونز (۲۰۱۸) ^۳	سیاست خلیج فارس و دیاسپورا	بخشی از اپوزیسیون سعودی به کنشگری فراملی و رسانه‌ای در تبعید منتقل شده‌اند.	تحلیل می‌کند که چرا شبکه‌های اجتماعی ابزار پیوستگی اپوزیسیون خارج کشورند.
گاس (۲۰۱۵) ^۴	ساخت قدرت سعودی	ساختار سلطانی و انحصار رسانه‌ای عرصه رسمی سیاست را محدود کرده است.	تبیین می‌کند چرا اپوزیسیون مجبور به کنشگری شبکه‌ای و موازی شده است.

مطالعات پیرامون اپوزیسیون سعودی و نقش شبکه‌های اجتماعی در کنشگری سیاسی عمدتاً از دو حوزه نشأت گرفته‌اند: نخست پژوهش‌های مربوط به ساختار سیاسی سلطانی و دینامیک‌های قدرت در عربستان و دوم ادبیات مرتبط با کنشگری دیجیتال و جامعه شبکه‌ای در خاورمیانه. در حوزه نخست، آثار کلاسیک مضاوی الرشید، استیون هرتوگ و فردریک گوس، ساخت قدرت سلطنتی، پیوند آن با رانت نفتی و انسداد عرصه عمومی را بررسی کرده‌اند. این مطالعات نشان داده‌اند که در غیاب مشارکت انتخاباتی و نهادهای حزبی، اپوزیسیون سعودی عمدتاً در قالب جریان‌های فکری، شبکه‌های غیررسمی و کنشگری رسانه‌ای ظاهر شده است. در حوزه دوم، پژوهشگران جهان عرب به تحلیل نقش شبکه‌های اجتماعی در ایجاد عرصه عمومی جایگزین پرداخته‌اند. هاوارد و حسین (۲۰۱۳) و توفکچی (۲۰۱۷)

¹ Al-Rasheed

² Lacroix

³ Jones

⁴ Gause

توضیح داده‌اند که رسانه‌های دیجیتال در خاورمیانه امکان بسیج، اعتراض و تولید معنا را برای نیروهای حذف‌شده فراهم کرده‌اند. کستلز (۲۰۱۲) نیز با تبیین مفهوم «قدرت شبکه‌ای»، نشان داده است که اینترنت می‌تواند شبکه‌های مقاومت بدون رهبری ثابت شکل دهد و نظم روایت‌های رسمی را به چالش بکشد. در مورد عربستان سعودی، ادبیات پژوهشی عمدتاً بر پیدایش جریان‌های لیبرال و اصلاح‌طلب و نقش رسانه‌ها در بازنمایی مقاومت تمرکز داشته است. الرشید (۲۰۱۵) به ظهور روشنفکران لیبرال و کنشگری رسانه‌ای زنان پرداخته و نشان داده است که این جریان‌ها از شبکه‌های اجتماعی برای تولید گفتمان آلترناتیو و فشار هویتی استفاده می‌کنند. لکروا (۲۰۱۱) در مطالعه خود بر اسلام‌گرایی میانه‌رو، توضیح داده است که اصلاح‌طلبان سعودی از کنشگری تدریجی و «اصلاح از درون» بهره می‌گیرند و شبکه‌های اجتماعی را بیشتر به‌عنوان ابزار میانجی‌گری نرم و تولید اجماع نخبگانی به کار می‌گیرند. جونز (۲۰۱۸) نیز نشان داده است که بخشی از لیبرال‌ها به دلیل سرکوب سیاسی به دیاسپورای رسانه‌ای و کنشگری فراملی منتقل شده‌اند، در حالی که اصلاح‌طلبان بیشتر در فضای داخلی فعال مانده‌اند. در ادبیات مرتبط با نظریه‌های کنشگری آنلاین نیز پژوهش‌هایی به کار گرفته شده‌اند که سازوکار مقاومت دیجیتال را توضیح می‌دهند.

بنت و سیگربرگ (۲۰۱۲) مفهوم «اقدام اتصال‌محور» را مطرح کرده‌اند که بر نقش انگیزه‌های فردی و شبکه‌ای در شکل‌گیری اعتراض تأکید دارد. اسنو و بنفورد (۲۰۰۰) چارچوب نظری «جنگ روایت‌ها» را برای تحلیل رقابت میان گفتمان رسمی و مخالف در فضای آنلاین توسعه داده‌اند، در حالی که دالگرن (۲۰۰۵) اینترنت را به‌مثابه عرصه عمومی شبکه‌ای و موازی تحلیل کرده است. مرور این مطالعات نشان می‌دهد که پژوهشگران بر چند نکته توافق دارند: ۱) شبکه‌های اجتماعی به‌عنوان جایگزین عرصه عمومی رسمی در عربستان عمل کرده‌اند؛ ۲) اپوزیسیون سعودی دو چهره متمایز دارد—لیبرال فراملی و اصلاح‌طلب درون‌زا؛ ۳) کنشگری دیجیتال در عربستان ترکیبی از مقاومت نرم، جنگ روایت‌ها و بسیج نمادین است؛ ۴) دولت نیز با ابزارهای جدید نظارت و پروپاگاندا به این میدان وارد شده است (Bradshaw & Howard, 2018). با این حال، اغلب پژوهش‌ها یا به نوع خاصی از اپوزیسیون پرداخته‌اند یا کلیت فضای دیجیتال را بررسی کرده‌اند؛ و کمتر مطالعه‌ای به‌طور هم‌زمان چرایی استفاده اپوزیسیون سعودی از شبکه‌های اجتماعی، مقایسه دو جریان لیبرال-اصلاح‌طلب، و کارکردهای سه‌گانه اطلاع‌رسانی، بسیج و گفتمان‌سازی پرداخته است. از همین رو جای خالی مطالعه حاضر در پیوند دادن سطوح ساختی، هویتی و دیجیتال قابل مشاهده است.

۲. مبانی نظری و چارچوب مفهومی پژوهش

۱-۲. اپوزیسیون سیاسی سعودی

اپوزیسیون در نظام‌های سیاسی بر اساس میزان مخالفت و چارچوب قانونی به دسته‌های مختلف تقسیم می‌شود؛ از اپوزیسیون قدرت طلب و اصلاح طلب تا اپوزیسیون انقلابی که کل نظام را زیر سؤال می‌برد. در برخی تعاریف فقط گروه سوم غیرقانونی دانسته می‌شود، اما در دسته‌بندی‌های دیگر علاوه بر ماهیت مخالفت، محل فعالیت مخالفان هم ملاک است و اپوزیسیون داخلی و خارجی از هم تفکیک می‌شوند. اپوزیسیون غیرقانونی معمولاً شامل جریان‌هایی است که مشروعیت نظام را نمی‌پذیرند و با شیوه‌های خشونت‌آمیز یا غیرخشونت‌آمیز در پی براندازی هستند. بر اساس چهار شاخص استقلال سیاسی، تمامیت ارضی، مقبولیت نظام و شیوه عمل، می‌توان میان گروه‌های درون‌حکومتی، اپوزیسیون قانونی و اپوزیسیون برانداز تمایز گذاشت. اپوزیسیون قانونی سیاسی مستقل است، به تمامیت ارضی پایبند است و در چارچوب قانون فعالیت می‌کند، اما لزوماً نظام سیاسی را نمی‌پذیرد. در مقابل، گروه‌هایی که مشروعیت نظام را رد می‌کنند و با روش‌های غیرقانونی به دنبال تغییر یا سرنگونی آن‌اند، در دسته مخالفان بنیادین قرار می‌گیرند. در نظام‌های دموکراتیک شکل‌گیری اپوزیسیون قانونی معمولاً تابع شرایطی مانند ساختار قدرت، فرهنگ سیاسی و یکپارچگی نیروهای اجتماعی است. پیدایش و رشد اپوزیسیون قانونی به عواملی مثل امکان توزیع مجدد قدرت، وجود فرهنگ سیاسی مبتنی بر تساهل، ایدئولوژی غیرمطلق‌گرای حاکمان و توان سازمانی نیروهای اجتماعی بستگی دارد. هرچه ساخت قدرت انعطاف‌پذیرتر باشد و دولت کنترل کمتری بر منابع اصلی قدرت داشته باشد، فضای رقابت سیاسی و شکل‌گیری مخالفت قانونی گسترده‌تر می‌شود. همچنین تغییرات تاریخی، تحولات فرهنگی و تلاش نیروهای اجتماعی در جهت اقناع جامعه و فشار بر حکومت می‌تواند شرایط ظهور و تثبیت اپوزیسیون قانونی را فراهم کند. (Fekri and Rahbar, 1401: 6-9)

۲-۲. خاستگاه و انواع اپوزیسیون سعودی

اپوزیسیون سیاسی در عربستان سعودی، برخلاف بسیاری از نظام‌های سیاسی، فاقد ریشه‌های نهادمند و حزبی است و بیشتر از دل تضادهای ایدئولوژیک، نارضایتی‌های اجتماعی، شکاف‌های طبقاتی و تنش‌های مذهبی-سیاسی شکل گرفته است. ساختار پادشاهی مطلقه، کنترل گسترده رسانه‌ها، نبود انتخابات رقابتی و محدودسازی فعالیت حزبی موجب شده است که نیروهای مخالف حکومت عمدتاً

در قالب شبکه‌های فکری، جریان‌های ائتلافی، فعالان مستقل یا گروه‌های در تبعید ظهور یابند (Gause, 2015: 10-12). بسیاری از پژوهشگران، پیدایش اپوزیسیون سعودی را به دهه ۱۹۹۰ و دوره پس از جنگ خلیج فارس نسبت می‌دهند؛ دوره‌ای که مطالبات اصلاح طلبانه، نارضایتی از تمرکز و فساد قدرت و گسترش جریان‌های اسلام‌گرای منتقد حکومت آشکارتر شد. (Hamid, 2014: 88-90) در ادبیات سیاسی، اپوزیسیون سعودی معمولاً به چند دسته اصلی تقسیم می‌شود. نخست، اسلام‌گرایان اصلاح طلب که در دهه‌های ۱۹۹۰ و ۲۰۰۰ ظهور کردند و خواستار اصلاحات درون‌زا، افزایش مشارکت سیاسی، شفافیت حکمرانی و محدودسازی اقتدار مطلقه بودند. این جریان شامل گروه‌هایی همچون «جنبش اصلاح» و شبکه‌هایی از دانشگاهیان و نخبگان مذهبی است که اگرچه منتقد ساختار قدرت به شمار می‌روند، اما همچنان خود را در چارچوب فرهنگی و دینی کشور تعریف می‌کنند (Lacroix, 2011: 115-118). دوم، جریان لیبرال سعودی که عمدتاً متشکل از روشنفکران سکولار، فعالان حقوق بشر، کنشگران زن، نویسندگان رسانه‌ای و دانشگاهیان داخل و خارج از کشور است. این جریان بر آزادی‌های مدنی، حقوق بشر، برابری جنسیتی، سکولاریسم مقید و بازسازی نظم حقوقی و سیاسی تأکید دارد و بخش قابل توجهی از کنشگری آن در تبعید و در بستر رسانه‌های فراملی شکل گرفته است (Al-Rasheed, 2013: 54-57). سوم، بخش مهمی از اپوزیسیون سعودی در قالب دیاسپورای سیاسی فعالیت می‌کند؛ کنشگران، مخالفان یا اصلاح طلبانی که به دلیل فشار و سرکوب سیاسی ناچار به خروج از کشور شده‌اند و از طریق شبکه‌های اجتماعی، رسانه‌های ماهواره‌ای و نهادهای حقوق بشری به فعالیت انتقادی و بسیجی خود ادامه می‌دهند. این دیاسپورا به‌ویژه پس از تحولات سال ۲۰۱۱ نقش پررنگ‌تری یافته و سهم مهمی در تولید و بازتولید گفتمان اپوزیسیونی بر عهده گرفته است. (Jones, 2018: 102-104) چهارم، اقلیت‌های مذهبی و منطقه‌ای - به‌ویژه شیعیان شرق عربستان - به‌دلیل تجربه تبعیض ساختاری، حذف سیاسی و تمرکز قدرت مذهبی-سنی، به سوی اشکال مختلف کنشگری اعتراضی سوق یافته‌اند. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که اعتراضات این گروه‌ها اغلب به‌صورت ترکیبی از کنش محلی، فعالیت حقوق بشری و بهره‌گیری از شبکه‌های اجتماعی بروز یافته است. (Matthiesen, 2014: 67-69) در کنار این جریان‌های اصلی، اشکال پراکنده‌تری از اپوزیسیون نیز در دهه اخیر پدیدار شده‌اند؛ از جمله کنشگران جوان، گروه‌های زنانه، اصلاح طلبان تکنوکرات، فعالان حقوق کارگری و روشنفکران مذهبی نوگرا. ویژگی مشترک این طیف‌ها، فقدان ساختار حزبی رسمی، مواجهه با سرکوب سازمان‌یافته و تمرکز بر

فضای عمومی دیجیتال و رسانه‌های جایگزین است؛ امری که آن‌ها را از الگوهای اپوزیسیون در نظام‌های سیاسی بازتر متمایز می‌سازد (Al-Rasheed, 2015: 21-23).

۲-۳. جریان لیبرال

جریان لیبرال سعودی یکی از برجسته‌ترین اشکال اپوزیسیون غیررسمی در عربستان سعودی به‌شمار می‌آید که خاستگاه آن را باید در مجموعه‌ای از تحولات اجتماعی و ساختاری پس از دهه ۱۹۹۰ جست‌وجو کرد؛ از جمله رشد طبقه متوسط شهری، گسترش آموزش عالی، افزایش حضور زنان در عرصه عمومی و تشدید تعاملات فراملی. این جریان در مواجهه با ساختار دینی-سیاسی محافظه‌کار کشور، گفتمانی مبتنی بر حقوق شهروندی، آزادی‌های فردی، سکولاریسم محدود و اصلاحات نهادی صورت‌بندی کرده است. (Al-Rasheed, 2013: 41-44) به‌زعم آل رشید، لیبرال‌های سعودی کوشیده‌اند مفاهیمی همچون جامعه مدنی، هویت فردی، مشارکت عمومی و محدودسازی اقتدار مطلقه را از طریق رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی وارد گفتمان عمومی کشور کنند (Al-Rasheed, 2015: 18-20). این گفتمان به‌طور خاص بر دفاع از حقوق زنان، آزادی بیان، عدالت حقوقی، شفافیت، پاسخگویی و بازتعریف نسبت دین و سیاست تأکید دارد. اهداف جریان لیبرال نیز در همین چارچوب قابل تحلیل است. از منظر تحلیلی، لیبرال‌های سعودی به‌دنبال اصلاح نظم سیاسی از طریق گسترش آزادی‌های مدنی، بازسازی چارچوب‌های حقوقی و قانون اساسی، بهبود وضعیت حقوق بشر و تقویت مشارکت شهروندی هستند. (Gause, 2015: 22-24) این جریان همچنین می‌کوشد با اتکا به گفتمان حقوق بشر و ارجاع به استانداردهای بین‌المللی، نوعی مشروعیت اخلاقی و نمادین برای مطالبات خود ایجاد کند. بخش قابل توجهی از فعالیت‌های لیبرال‌ها، به‌ویژه پس از تشدید سرکوب سیاسی در داخل کشور، به فضای بیرون از مرزها منتقل شده است؛ به‌گونه‌ای که برخی از کنشگران لیبرال از طریق رسانه‌های فراملی، سازمان‌های حقوق بشری و شبکه‌های خبری برون‌مرزی، به اعمال فشار سیاسی و گفتمان‌سازی انتقادی پرداخته‌اند. (Jones, 2018: 96-99) شیوه‌های کنشگری جریان لیبرال به‌شدت تحت تأثیر محدودیت‌های ساختاری نظام سیاسی عربستان قرار دارد؛ زیرا این جریان فاقد حزب سیاسی رسمی، نهاد مدنی قدرتمند و سازوکار انتخاباتی مؤثر برای اثرگذاری درون‌سیستمی است. در چنین شرایطی، فضای دیجیتال و شبکه‌های اجتماعی به مهم‌ترین میدان کنش آنها بدل شده است. پلتفرم‌هایی چون توئیتر، یوتیوب، رسانه‌های ماهواره‌ای عربی و فضاهای گفت‌وگوی آنلاین ابزارهایی هستند که لیبرال‌ها برای تولید معنا، بسیج نمادین، افشاگری و سامان‌دهی ارتباطات فراملی از آن‌ها

استفاده می‌کنند. (Al-Rasheed, 2015: 23-25) افزون بر این، بخشی از نخبگان لیبرال در قالب «دیاسپورای سیاسی» فعالیت می‌کنند و از طریق مشارکت در کنفرانس‌های بین‌المللی، گزارش‌های حقوق بشری و برنامه‌های رسانه‌ای جهانی، در شکل‌دهی هویت اپوزیسیونی و جلب توجه افکار عمومی جهانی به وضعیت سیاسی داخل کشور نقش ایفا می‌کنند. (Jones, 2018: 101-103)

۲-۴. جریان اصلاح طلب سعودی

جریان اصلاح طلب سعودی یکی از مهم‌ترین نیروهای معارض در ساخت سیاسی عربستان به‌شمار می‌رود که برخلاف جریان لیبرال، ریشه‌ای عمیق‌تر در بافت مذهبی، فرهنگی و اجتماعی کشور دارد. این جریان عملاً در دهه‌های ۱۹۹۰ و ۲۰۰۰ شکل گرفت؛ دوره‌ای که بخشی از نخبگان مذهبی، دانشگاهیان، فعالان اجتماعی و طبقه متوسط شهری خواستار محدودسازی اقتدار مطلقه، افزایش مشارکت عمومی و اصلاح ساخت دولت شدند. (Lacroix, 2011: 109-112) اصلاح‌طلبان خود را درون سنت و فرهنگ سعودی تعریف می‌کنند و به‌جای گسست بنیادین یا تقابل سکولار با نظام، بر تحول تدریجی و درون‌زا تأکید دارند. هویت اصلاح‌طلبان ترکیبی از اسلام‌گرایی میانه‌رو، عدالت‌طلبی اجتماعی و عقلانیت سیاسی محافظه‌کارانه است. این جریان با حفظ ارزش‌های دینی، بر مفاهیمی چون حکمرانی پاسخگو، مشارکت شهروندی، شفافیت، عدالت اجتماعی و اصلاح نهادی تأکید می‌کند. (Al-Rasheed, 2015: 27-29) به‌گفته مضاوی الرشید، اصلاح‌طلبان سعودی می‌کوشند میان سنت اسلامی و مطالبات مدرن برای دولت کارآمد و مسئولیت‌پذیر نوعی سازگاری گفتمانی ایجاد کنند؛ از این‌رو در ادبیات آنان واژگانی مانند «اصلاح»، «مصلحه» و «توسعه سیاسی» جایگاه محوری دارد. (Al-Rasheed, 2015: 30-31) راهبردهای اصلاح‌طلبان نیز از همین هویت گفتمانی نشئت می‌گیرد. برخلاف لیبرال‌ها که بیشتر بر فشار خارجی و مشروعیت حقوق بشری جهانی تکیه دارند، اصلاح‌طلبان سعودی راهبرد گفت‌وگو، مشورت‌گرایی و اصلاح درون‌ساختاری را دنبال کرده‌اند. آنان تلاش کرده‌اند از طریق مباحث نخبگانی، نشست‌های فکری، مشارکت محدود در نهادهای دولتی و پیوند با بدنه مذهبی جامعه، در فرایند تولید معنا و سیاست اثرگذار باشند (Hamid, 2014: 92-94) این رویکرد موجب شده است که اصلاح‌طلبان کمتر به تبعید رسانه‌ای سوق داده شوند و بیش‌تر در صحنه داخلی حضور داشته باشند، هرچند این حضور همواره با نظارت امنیتی و محدودیت‌های ساختاری همراه بوده است. شیوه‌های کنشگری اصلاح‌طلبان سعودی را می‌توان در قالب «کنشگری نرم» تحلیل کرد؛ کنشگری‌ای که بر اقناع، بازتعریف گفتمان و اصلاح تدریجی باورهای عمومی تمرکز دارد، نه بسیج

نمادین گسترده یا تقابل مستقیم. اصلاح‌طلبان از رسانه‌ها، شبکه‌های اجتماعی و محافل فکری برای طرح گفت‌وگو درباره اصلاحات، نقد ساختارهای ناکارآمد، بازتعریف هویت دینی مدرن و ایجاد اجماع اجتماعی بهره گرفته‌اند (Lacroix, 2011: 118-120). این کنشگری نرم، به‌ویژه در پلتفرم‌هایی مانند توئیتر و رسانه‌های عربی، به ابزاری برای میانجی‌گری مطالبات شهروندان ناراضی و ایجاد کانال‌های ارتباطی غیررسمی میان نخبگان و حکومت تبدیل شده است (Gause, 2015: 25-27).

۲-۵. تفاوت‌های استراتژیک دو جریان در میدان دیجیتال

جریان لیبرال و جریان اصلاح‌طلب سعودی اگرچه هر دو از فضای دیجیتال به‌عنوان عرصه‌ای جایگزین برای بیان مطالبات سیاسی و نقد ساختار قدرت بهره می‌گیرند، اما تفاوت‌های بنیادینی در راهبرد، گفتمان و شیوه‌های کنشگری آن‌ها در محیط شبکه‌ای قابل مشاهده است. این تفاوت‌ها ریشه در خاستگاه فکری، نوع رابطه با دولت، پایگاه اجتماعی و انتظارات هویتی هر یک از این دو جریان دارد. پژوهشگران تأکید می‌کنند که لیبرال‌ها عمدتاً به‌عنوان اپوزیسیونی فراملی، گفتمان‌محور و رسانه‌محور ظاهر شده‌اند، در حالی که اصلاح‌طلبان بیشتر کنشگری تدریجی، محتاطانه و درون‌سیستمی را دنبال کرده‌اند (AI- (Rasheed, 2015: 32-34). در سطح راهبردی، جریان لیبرال تمایل دارد از شبکه‌های اجتماعی به‌مثابه ابزاری برای اعمال فشار بین‌المللی، افشاگری و بسیج نمادین استفاده کند. کنشگران لیبرال اغلب مخاطبان جهانی، رسانه‌های غربی، سازمان‌های حقوق بشری و محافل دانشگاهی فراملی را هدف ارتباطات خود قرار می‌دهند و می‌کوشند بحران مشروعیت حکومت سعودی را در سطح بین‌المللی برجسته سازند (Jones, 2018: 97-100). در مقابل، اصلاح‌طلبان سعودی از فضای دیجیتال عمدتاً برای گفت‌وگو با نخبگان داخلی، طرح تدریجی مطالبات اصلاحی و تقویت گفتمان اسلام سیاسی میانه‌رو بهره می‌گیرند. این جریان مخاطب اصلی خود را جامعه داخلی، محافل مذهبی و ساخت سیاسی کشور می‌داند و کمتر به دنبال بسیج خارجی یا فشار فراملی است (Lacroix, 2011: 120-122). در سطح کنشگری، لیبرال‌ها به سبک‌های مواجهه‌گر، نمادسازی رادیکال و افشاگری رسانه‌ای گرایش دارند. آن‌ها هشتک‌سازی، کارزارهای دیجیتال و تولید روایت‌های انتقادی را ابزارهای اصلی کنش خود قرار داده و شبکه‌های اجتماعی را به میدان اعتراض نمادین و مبارزه روایی تبدیل می‌کنند (Gause, 2015: 26-28). در مقابل، اصلاح‌طلبان الگوی «کنشگری نرم» را ترجیح می‌دهند؛ الگویی که بر شکل‌دهی تدریجی افکار عمومی، گفت‌وگو، بازتفسیر دینی و تحول گفتمانی از درون جامعه متمرکز است. فعالیت اصلاح‌طلبان در فضای دیجیتال بیشتر نخبگانی، تعاملی و مشورتی است تا بسیجی، اعتراضی یا آشکارا تقابلی (Hamid, 2014).

(93-95) از منظر رابطه با دولت نیز تفاوت معناداری میان این دو جریان وجود دارد. لیبرال‌ها در بسیاری از موارد از سوی حکومت به‌عنوان چالشی هویتی و تهدیدی سیاسی تلقی می‌شوند و به همین دلیل بخش قابل توجهی از کنشگری آن‌ها در تبعید یا فضای فراملی صورت می‌گیرد (Al-Rasheed, 2013: 55-57). در مقابل، اصلاح‌طلبان به دلیل استناد به سنت دینی و رویکرد تدریجی، حاشیه‌ای محدود اما واقعی برای فعالیت در داخل کشور داشته‌اند، هرچند این حضور همواره با نظارت امنیتی و محدودیت ساختاری همراه بوده است. از این‌رو، فضای دیجیتال برای لیبرال‌ها عرصه‌ای جایگزین برای بقا و استمرار کنش سیاسی محسوب می‌شود، در حالی که برای اصلاح‌طلبان ابزاری مکمل برای اعمال فشار نرم و میانجی‌گری اجتماعی به‌شمار می‌آید.

۶-۲. شبکه‌های اجتماعی

شبکه‌های اجتماعی مجموعه‌ای از افرادی هستند که به صورت گروهی با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و مواردی مانند اطلاعات، نیازها، فعالیت‌ها و افکار را به‌عنوان مؤلفه‌های تأثیرگذار در سطح شبکه‌های اجتماعی مجازی به اشتراک می‌گذارند. به صورت موازی ترسیم می‌کند و پیامد‌های برنامه‌های توسعه وب و رابط برنامه‌ها را در کنار نیاز به اشتراک‌گذاری، اعتماد، اتصال آنلاین و در واقع رشد شبکه‌های اجتماعی در اینترنت در نظر می‌گیرد. یکی از مهم‌ترین وسایل ارتباطی دنیا که آن را به دهکده جهانی می‌رساند، (اینترنت) است. یکی از فضا‌های مهم و تأثیرگذار در فضای اینترنت شبکه‌های اجتماعی هستند که ضریب نفوذ نسبتاً بالایی در بین جوانان دارند و روز به روز بر تعداد کاربران افزوده می‌شود. شبکه‌های اجتماعی سایت‌هایی هستند که کاربران می‌توانند علایق، افکار و فعالیت‌های شبکه اجتماعی مجازی خود را به روش‌های مختلف با دیگران به اشتراک بگذارند. شبکه اجتماعی مجازی زنجیره‌ای از ارتباطات و گروه‌های شبکه‌های اجتماعی یا حضور غیر فیزیکی افراد در یک مکان مجازی است. شبکه‌های اجتماعی به روش‌های متفاوتی باقی می‌مانند که افراد می‌توانند هنگام عبور از آن در مورد مسائل مختلف صحبت کنند، اطلاعات عمومی یا خصوصی خود را در قالب‌های مختلف از جمله عکس، فیلم، کلمه، دست‌خط و غیره به اشتراک بگذارند. (Hossein Qalipour, 2015: 6).

شبکه‌های اجتماعی عبارتند از:

تلگرام^۱

¹ telegram

تلگرام یک پیام‌رسان است که هم به‌عنوان سامانه‌ای برای تبادل پیام‌های خصوصی شناخته می‌شود و هم ابزاری برای توزیع یک سویه محتوا برای مخاطبان انبوه عمل می‌کند. ساختار ابری، امکان ایجاد کانال‌های یک‌طرفه و گروه‌های پرطرفیت، و نیز قابلیت «فوروارد» پیام‌ها، توزیع هم‌زمان اطلاعات به جمعیت‌های وسیع را آسان کرده است. همین ویژگی‌ها، تلگرام را از نقشی صرفاً خصوصی و گفت‌وگومحور فراتر برده است. همین ویژگی فنی، امکان توزیع سریع اخبار و تحلیل‌ها را حتی میان شبکه‌های جداافتاده فراهم می‌کند. برای مثال، یک کانال با صدها هزار عضو می‌تواند محتوای متنی، صوتی یا تصویری را منتشر کند که بلافاصله و از طریق فوروارد، در گروه‌ها و کانال‌های دیگر بازنشر می‌شود. این پدیده در مطالعات ارتباطات سیاسی اغلب تحت عنوان «روند توزیع زنجیره‌ای» شناخته می‌شود (Salikov, 2019: 83). در عین حال، کاربردهای تلگرام تنها به انتشار سریع محتوا محدود نمی‌شود. مدل مالی مستقل این پلتفرم و رویکرد بنیان‌گذار آن در خصوص حفظ حریم خصوصی و مقابله با نظارت نهادی، باعث جذب گروه‌ها و شبکه‌هایی شده است که به دنبال فضایی با سانسور کمتر یا نظارت حداقلی هستند. این شرایط، شکل‌گیری یک فضای موازی برای اطلاع‌رسانی را ممکن ساخته است؛ فضایی که گاه با خودتنظیمی اعضا و گاه با جریان‌های غیررسمی انتشار اطلاعات همراه است. در نهایت، این ترکیب خاص از ویژگی‌های نهادی و کارکردی، تلگرام را به بستری تبدیل کرده که نقشی کلیدی در بسیج سیاسی، انتشار روایت‌های مخالف و همچنین گردش اطلاعات نادرست ایفا می‌کند (Akbari & Gabdulhakov, 2019: 224). از منظر تحلیل محتوا و شبکه، ویژگی‌های فوروارد و کانال‌محوری تلگرام، پژوهش در این پلتفرم را نیازمند ابزارهای تخصصی برای رصد و تحلیل جریان‌های اطلاعاتی کرده است. به بیان دقیق‌تر، تلگرام به مثابه یک قلمرو داده‌ای منحصربه‌فرد، روش‌شناسی‌های خاصی را می‌طلبد؛ روش‌هایی مانند پیش‌مستمر کانال‌ها، استخراج ساختارهای هم‌اشتراک‌گذاری و نقشه‌برداری از شبکه‌های انتشار. تنها از این طریق می‌توان تغییرات در دسترسی و الگوهای توزیع پیام‌ها را به دقت زیر نظر گرفت و تحلیل کرد (Peeters & Willaert, 2022: 1).

واتساپ^۱

واتساپ یک پیام‌رسان فوری و رمزگذاری‌شده است که تبادل پیام‌های متنی، صوتی، تصویری و ویدئویی را در قالب گفت‌وگوهای خصوصی و گروهی ممکن می‌سازد. پژوهش‌های میدانی و تحلیل‌های داده

¹ whatsapp

نشان می‌دهند که گروه‌های واتساپ، به‌ویژه در زمان‌هایی مانند انتخابات یا بحران‌ها، فراتر از نقش معمول خود به‌عنوان کانال‌هایی برای گفت‌وگوی روزمره عمل می‌کنند و به بستری برای انتشار سریع اطلاعات سیاسی، شایعات و محتوای نادرست تبدیل می‌شوند (Resende et al., 2019: 225-234). از منظر گونه‌شناسی (مدالیت) تصویری، مجموعه تحقیقات دیگری که بر روی گروه‌های عمومی واتساپ در هند انجام شده‌اند، نشان می‌دهند که تصاویر یکی از حالت‌های غالب انتقال خبر و شایعه هستند. در نمونه مورد بررسی، تقریباً بین یک‌دهم تا سیزده درصد از تصاویر به اشتراک گذاشته شده، بیش‌تر توسط خبرنگاران یا نهادهای راستی‌آزمایی به‌عنوان اطلاعات نادرست شناسایی شده بودند. این مطالعه سه دسته رایج از تصاویر مشکل‌ساز را معرفی می‌کند: ۱. تصاویر خارج از متن، ۲. تصاویر دست‌کاری شده، و ۳. میم‌ها. همچنین نشان می‌دهد که مدل‌های یادگیری ماشین برای تشخیص تصاویر نادرست، در یک دوره زمانی عملکرد شکننده‌ای دارند. این یافته‌ها حاکی از آن است که نقش واتساپ در چرخه انتشار تصویری اطلاعات نادرست، هم از نظر کمی و هم از نظر کیفی چشمگیر است. در نتیجه، سیاست‌هایی مانند اعمال محدودیت بر قابلیت فوروارد یا دیگر مداخلات در خود پلتفرم، ممکن است تنها تا حدی بر این پدیده اثرگذار باشند (Garimella & Eckles, 2020: 10). افزون بر متن و تصویر، پیام‌های صوتی^۱ در واتساپ در برخی جوامع، نقش ویژه‌ای در گردش اطلاعات دارند. پژوهش‌موردی انجام شده در لبنان که پیام‌های صوتی همراه‌کننده را تحلیل کرده، نشان می‌دهد این محتواها از مؤلفه‌های ساختاری مشترکی بهره می‌برند: برقراری ارتباط بین فردی احساسی با مخاطب، ایجاد ظاهری از اعتبار منبع به‌عنوان شاهد، متخصص یا دارای بینش درونی، تحریک احساسات منفی مشخص و گنجاندن فراخوانی برای اقدام. این قالب به‌واسطه بار عاطفی و صداقت ظاهری گفتار، می‌تواند اثربخشی بالاتری در فریب یا بسیج جمعی داشته باشد (El-Masri, Riedl & Woolley, 2022: 1).

تویتر (X)^۲

تویتر (X) را می‌توان هم‌زمان به‌نحوی فشرده و یکپارچه در سه معنای مکمل توصیف کرد: نخست، به‌عنوان یک زیرساخت میکرو بلاگینگ عمومی که سرعت و عمق انتشار خبر و روایت را افزایش می‌دهد و به‌واسطه ساختار کوتاه پیام‌ها، هشتگ‌ها و امکان بازتوییت، تبدیل به کانالی برای پخش عاجل خبر و

¹ voice notes

² Twitter(X)

تمرکز توجه عمومی شده است؛ این نقش تسهیل‌گر انتشار باعث می‌شود که خبرگزاری‌ها، سیاست‌مداران و بازیگران نوپدید خبری بتوانند با کمترین واسطه پیام‌هایشان را به مخاطبان گسترده‌ای برسانند، اما همین وجوه ساختاری به تولید الگوهای پراکندگی اطلاعات سوگیر و شتاب‌زده نیز کمک می‌کند (Flamino, 2023: 904). دوم، به‌عنوان صحنه‌ای برای شکل‌گیری و تقویت الگوهای قطب‌بندی و اتاق‌های پژواک: تحلیل‌های حجیم نشان داده‌اند که گرچه سهم محتوای «خیالی/فیک» و بسیار سوگیر بین ۲۰۱۶ و ۲۰۲۰ کاهش یا ثابت مانده است

اما هم‌زمان سطح جمع‌کاربرانی که محتوای هم‌راستای ایدئولوژیک را مصرف و بازتوزیع می‌کنند افزایش یافته و مجموعه‌ای از «اینفلوئنسرهای خبری» با توان انتشار بالا، امکان جهت‌دهی و تشدید فاصله ایدئولوژیک میان جوامع آنلاین را یافته‌اند؛ به‌عبارت کوتاه‌تر، توزیع نقش‌ها از رسانه‌های حرفه‌ای به بازیگران سیاسی یا مستقل موجب افزایش تمایز شبکه‌ای و تشدید پژواک‌های سیاسی شده است (Flamino, 2023: 912). سوم، به‌عنوان یک فضای کنش دموکراتیک ویژه که هم فرصت‌های تعامل مستقیم شهروندان با نمایندگان و خبرنگاران را فراهم می‌آورد و هم چالش‌های پژوهشی و سیاست‌گذاری دارد: تعامل‌های مستقیم کاربران با «حساب‌های خبرنگاران و مقامات» می‌تواند اعتماد و ارزیابی اجرای دولت را تحت تأثیر قرار دهد، و شواهد پیمایشی-آزمایشی حاکی از آن است که تعامل شهروندان با «بازیگران دموکراتیک» روی توصیف عملکرد دولت و سطح اعتماد تأثیر مثبت دارد؛ بنابراین درک اثرات تویتر باید هم‌زمان از مسیر تحلیل شبکه‌های انتشار خبر و هم از منظر تحلیل‌های جمعیتی-نظرسنجی صورت گیرد تا پیامدهای اطلاع‌رسانی و اعتماد مدنی به‌درستی بازنمایی شود (Gil de Zúñiga, 2024). (10) این سه نمای متفاوت اما هم‌افزای تویتر را نه صرفاً یک بستر فنی، بلکه یک اکوسیستم ترکیبی از منشأهای محتوایی، مسیرهای توصیه و تعاملات شبکه‌ای می‌سازد که پیامدهای متضادی برای عرصه عمومی دارد: از یک سو دسترسی سریع شهروندان به اطلاعات و امکان بسیج‌گری لحظه‌ای را افزایش می‌دهد و از سوی دیگر، هدایت مخاطب و ظهور انبوه اینفلوئنسرهای سیاسی و تغییر ترکیب منتشرکنندگان خبر می‌تواند موجب افزایش قطب‌بندی، کاهش سهم روزنامه‌نگاری حرفه‌ای در رأس شبکه و پیچیدگی راستی‌آزمایی مطالب شود. (Marchal, 2021: 162)

فیسبوک^۱

¹ facebook

فیسبوک به صورت یکپارچه و بر پایه شواهد تجربی اخیر می‌توان چنین علمی و روان توصیف کرد: سازوکار الگوریتمی «نیوزفید» فیسبوک تعیین‌کننده نمای خبری قابل‌دسترس برای هر کاربر است؛ به این معنی که اگرچه مجموعه منابع خبری بالقوه برای کاربران گسترده است، اما رتبه‌بندی محتوای الگوریتمی و الگوهای تعامل (لایک، کامنت، اشتراک‌گذاری) موجب می‌شود آنچه عملاً دیده و در آن درگیر می‌شوند به طرز نامتقارن بازتاب‌دهنده گرایش‌های ایدئولوژیک‌شان باشد و نتیجه این فرایند، شکل‌گیری «تفکیک ایدئولوژیک نامتقارن» در معرض اخبار است (González-Bailón et al., 2023: 392). هم‌زمان، بررسی‌های کمی انتشار اطلاعات در دوره‌های انتخاباتی نشان می‌دهد که انتشار روی فیسبوک عمدتاً به صورت خوشه‌ای و وابسته به چند گره با نفوذ انجام می‌پذیرد: برخلاف تصویر فرضی «ویروس وار عمومی»، بخش بزرگی از محتوا هرگز به مقیاس وسیع نمی‌رسد و امواج پخش گسترده معمولاً محصول فعالیت خوشه‌های متمرکز یا بازیگران کلیدی است؛ تحلیل‌های دقیق انتشار نشان می‌دهد که خواص شبکه‌ای و نقش‌نودهای پرنفوذ تعیین‌کننده دامنه نفوذ محتوای گمراه‌کننده است (González-Bailón et al., 2024: 1124). نهایتاً، از منظر سبک پیام‌رسانی انتخاباتی و کاربست تبلیغاتی، فیسبوک محیطی است که پیام‌های ساده‌سازی‌شده، محتوای بصری قوی و تکنیک‌های هدف‌گیری تبلیغاتی عملکرد بالاتری در ایجاد درگیری و گسترش روایت‌ها نشان می‌دهند؛ مطالعات موردی در انتخابات اروپا نمونه‌هایی از موفقیت پیام‌های پوپولیستی تصویری در جلب تعامل و بسیج مخاطبان را ثبت کرده‌اند و آزمون‌های آماری نشان می‌دهد این برتری تا حدودی به ویژگی‌های محتوایی و ترکیب مخاطب مربوط است. (Fenoll, 2022: 97)

اینستاگرام^۱

اینستاگرام توسط کوین سیستم^۲ و مایک کریگر در سانفرانسیسکو راه‌اندازی شد. آن‌ها در ابتدا قصد داشتند پلتفرمی مشابه فوراسکوئر ایجاد کنند، اما در ادامه تمرکز خود را به‌طور اختصاصی بر اشتراک‌گذاری عکس معطوف کردند (Hajiahmadi, 2022: 33). واژه اینستاگرام ترکیبی از «دوربین فوری» و «تلگرام» است. این برنامه ابتدا در ۱۶ اکتبر ۲۰۱۰ برای سیستم عامل آیفون^۳ از طریق فروشگاه برنامه آیتونز منتشر شد و سپس نسخه^۴ اندروید آن در ۳ آوریل ۲۰۱۲ عرضه گردید. پس از آن،

¹ instagram

² Kevin Systrom

³ iPhone Operating System (iOS)

محبوبیت این پلتفرم به سرعت افزایش یافت. شرکت اینستاگرام گزارش داد که تنها در دو سال پس از راه‌اندازی، بیش از ۴۰ میلیون کاربر فعال داشته است؛ موضوعی که توجه فیس‌بوک را جلب کرد و در نهایت این شرکت در تابستان ۲۰۱۲ اینستاگرام را به‌طور رسمی با مبلغ ۱ میلیارد دلار خریداری کرد (Eriksen, 2018: 325). در ابتدا، امکان انتشار تنها عکس‌ها در اینستاگرام وجود داشت؛ اما این شرکت در سال ۲۰۱۳ قابلیت اشتراک‌گذاری ویدئوهای ۱۵ ثانیه‌ای را نیز اضافه کرد. در سال ۲۰۱۶، حداکثر مدت‌زمان ویدئوها به ۶۰ ثانیه افزایش یافت. در حال حاضر، تعداد کاربران فعال ماهانه اینستاگرام حدود یک میلیارد نفر و تعداد کاربران فعال روزانه آن حدود ۵۰۰ میلیون نفر گزارش شده است (Hajiahmadi, 2022: 33-34). این پلتفرم به کاربران امکان می‌دهد عکس‌ها و ویدئوهای کوتاه را از طریق یک اپلیکیشن موبایل ویرایش و بارگذاری کنند، برای هر پست عنوان بیفزایند و با استفاده از هشتگ‌ها و برجسب‌های جغرافیایی مبتنی بر مکان، محتوا را دسته‌بندی کنند؛ به‌گونه‌ای که این پست‌ها توسط سایر کاربران درون برنامه قابل جست‌وجو و دسترسی باشند (Aljazeera, Boyers, Dellavalle, 2020: 2). هر پستی که توسط یک کاربر منتشر می‌شود، در فید اینستاگرام دنبال‌کنندگان او نمایش داده می‌شود و در صورت استفاده از هشتگ‌ها یا برجسب‌های جغرافیایی، می‌تواند برای عموم کاربران نیز قابل مشاهده باشد. همچنین کاربران این امکان را دارند که نمایه خود را خصوصی کنند تا تنها دنبال‌کنندگان تأییدشده بتوانند پست‌های آن‌ها را مشاهده کنند (Said, Giustini, Wheeler, 2019: 37).

یوتیوب^۱

یوتیوب، در کنار فیس‌بوک و توئیتر، را می‌توان در زمره نسل جدید شبکه‌های اجتماعی دانست؛ پلتفرم‌هایی که افزون بر تثبیت جایگاه خود، توانستند مدل‌های درآمدزایی مؤثری بیابند و از این طریق زمینه ماندگاری و رشد خود را فراهم کنند و به تدریج به پلتفرم‌های بزرگ و تأثیرگذار تبدیل شوند (Hassani, 2024: 61). یوتیوب در اصل با ایده‌ای ساده آغاز شد، اما به تدریج جایگاه خود را به‌عنوان یک پلتفرم جهانی تثبیت کرد. هدف اصلی یوتیوب، حذف موانع فنی برای کاربران غیرمتخصص بود که می‌خواستند ویدئوهای خود را در وب بارگذاری کنند. این وب‌سایت رابطی ساده و یکپارچه فراهم کرده بود که به افراد اجازه می‌داد بدون نیاز به دانش فنی گسترده و با استفاده از

¹ YouTube

مرورگرهای استاندارد وب و اینترنت با سرعت متوسط، ویدئوها را بارگذاری، منتشر و به صورت آنلاین تماشا کنند (Burgess, 2018: 13). فن دایک (۱۳۹۶) برای معرفی یوتیوب از عبارت «یوتیوب: اتصال صمیمانه بین تلویزیون و به اشتراک گذاری ویدئو» استفاده می‌کند و می‌نویسد: «این سایت هم به عنوان پلتفرمی برای اشتراک گذاری ویدئوهای آماتور خودساخته و هم به عنوان یک جایگزین برای تماشای تلویزیون مطرح شد. یوتیوب در همه ابعاد جایگزین بود: فناوری متفاوت، تغییر در روال‌های روزمره کاربران، ارائه نوع جدیدی از محتوا و بازنگری بنیادین در صنعت سنتی پخش رادیو و تلویزیون، از جمله مدل‌های تجاری آن» (Van Dijk, 2017: 207).

یوتیوب یک پلتفرم مبتنی بر محتوای تولیدشده توسط کاربران است. کاربران آن از اقصی نقاط جهان با ویژگی‌های جمعیت‌شناختی، فرهنگی و زبانی متنوع تشکیل شده‌اند و انواع ژانرها و فرمت‌های مختلف ویدئو را با اهداف گوناگون به اشتراک می‌گذارند. بنابراین، حکمرانی مؤثر برای اطمینان از اینکه پلتفرم برای کاربران عادی، تولیدکنندگان محتوا و جامعه به‌طور کلی ایمن، فراگیر و ارزشمند باقی بماند، پیچیده و مستلزم استفاده از سازوکارهای تنظیم‌گری محتوایی پیشرفته است (Hassani, 2024: 62). یوتیوب به کاربران این امکان را می‌دهد که ویدئوها و دیگر محتواها را کشف، تماشا و به اشتراک بگذارند و فضایی فراهم می‌کند تا افراد بتوانند با یکدیگر ارتباط برقرار کنند، آگاه شوند و الهام‌بخش دیگران در سطح جهان باشند. همچنین، یوتیوب به عنوان یک پلتفرم توزیع برای خالقان محتوای اصلی و آگهی‌دهندگان بزرگ و کوچک عمل می‌کند. (Hassani, 2024: 63).

۲-۷. کنشگری دیجیتال

کنشگری دیجیتال به مجموعه‌ای از شیوه‌های کنش جمعی اطلاق می‌شود که در آن افراد، گروه‌ها یا جنبش‌های اجتماعی از ابزارهای ارتباطی آنلاین برای اعتراض، ایجاد تغییر اجتماعی، دگرگونی گفتمان سیاسی و بسیج هواداران بهره می‌گیرند. (Joyce, 2013: 1-3) این مفهوم فراتر از استفاده صرفاً ابزاری از فناوری است و به عنوان الگویی نوین از فعالیت سیاسی و جمعی مطرح می‌شود که در آن ارتباطات شبکه‌ای، مشارکت توزیع‌شده و پویایی هویت جمعی نقش محوری دارند. در این چارچوب، کاستلز کنشگری دیجیتال را پیامد تحولات ساختاری در نظام ارتباطات و شکل‌گیری جامعه شبکه‌ای می‌داند؛ جامعه‌ای که در آن کنش اجتماعی از طریق جریان‌های اطلاعات، نمادسازی و بازنمایی هویت در محیط‌های دیجیتال معنا می‌یابد (Castells, 2012: 8-10).؛ (Castells, 2009: 45-47) در ساختار کنشگری

دیجیتال، پلتفرم‌هایی مانند توئیتر، یوتیوب، فیس‌بوک، تلگرام و سایر رسانه‌های اجتماعی صرفاً فضاهایی برای انتشار پیام نیستند، بلکه به‌مثابه زیرساخت‌های سازمان‌دهی سیاسی و هویتی عمل می‌کنند Zeynep Tufekci توضیح می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی امکان «بسیج از پایین به بالا» را فراهم می‌سازند؛ به این معنا که افراد پراکنده، حتی در غیاب احزاب، سازمان‌های نهادمند یا رهبری رسمی، قادرند کمپین‌ها، اعتراض‌ها و اشکال مختلف همبستگی جمعی را ایجاد و بازنمایی کنند (Tufekci, 2017: 18-21). این منظر، قدرت کنشگری دیجیتال در توانایی ایجاد پیوند میان کنشگران، تولید روایت‌های بدیل و بازنمایی اعتراض از طریق تصاویر، نشانه‌ها و نمادهای دیجیتال نهفته است. ابعاد تحلیلی کنشگری دیجیتال معمولاً در سه حوزه اصلی صورت‌بندی می‌شود. نخست، بعد ارتباطی که به تولید پیام، روایت‌سازی و شکل‌دهی افکار عمومی در محیط‌های آنلاین اشاره دارد؛ فرایندی که در آن کنشگران با بهره‌گیری از هشتگ‌ها، ویدئوها و جریان‌های خبری، واقعیت سیاسی را بازنمایی و بازتعریف می‌کنند (Howard & Hussain, 2013: 3-5). دوم، بعد سازمانی که به ساختار غیرمتمرکز و شبکه‌ای کنشگری دیجیتال مربوط می‌شود؛ ساختاری که در آن قدرت بسیج و هماهنگی از طریق شبکه‌ها توزیع می‌گردد و الگوهای ثابت رهبری یا سلسله‌مراتب کلاسیک جایگاهی ندارند (Bennett & Segerberg, 2012: 742-744). سوم، بعد هویتی که در آن کنشگران از فضای دیجیتال برای خلق احساس تعلق، همبستگی و بازنمایی هویت جمعی بهره می‌برند؛ امری که برای ایجاد انگیزه، تداوم کنش جمعی و پایداری اعتراض‌ها اهمیت اساسی دارد (Castells, 2012: 11-13). مطالعات تجربی نشان می‌دهد که هم‌افزایی این سه بعد، فضای دیجیتال را به بستری مؤثر برای مقاومت، سازمان‌دهی و بازتولید سیاست جمعی تبدیل کرده است. در جهان عرب، هاوارد و حسین نشان داده‌اند که شبکه‌های اجتماعی در قیام‌های سال ۲۰۱۱ نه تنها به‌عنوان رسانه‌ای جایگزین، بلکه به‌مثابه عرصه عمومی موازی عمل کردند؛ عرصه‌ای که در آن شهروندان به بیان اعتراض، افشای نابرابری‌ها و ایجاد شبکه‌های حمایت سیاسی پرداختند (Howard & Hussain, 2013: 6-8). این یافته‌ها سبب شده است که کنشگری دیجیتال در ادبیات سیاسی و اجتماعی معاصر به‌عنوان الگویی نوین از مشارکت سیاسی و مقاومت اجتماعی مورد تحلیل قرار گیرد.

۲-۸. نظریه کنشگری دیجیتال و جنبش‌های موازی آنلاین

تحولات ساختارهای سیاسی و رسانه‌ای طی دو دهه اخیر، زمینه ظهور شکل نوینی از کنش جمعی را فراهم کرده است که در ادبیات علوم اجتماعی با عنوان «کنشگری دیجیتال» شناخته می‌شود. این رویکرد بر این فرض استوار است که فناوری‌های ارتباطی - به‌ویژه شبکه‌های اجتماعی - بسترهایی تازه برای

بیان اعتراض، سازمان‌دهی غیرمتمرکز و بسیج اجتماعی فراهم آورده‌اند؛ سازوکاری که به تدریج جایگزین الگوهای کلاسیک کنشگری مبتنی بر احزاب، سازمان‌های نهادمند و رهبری سلسله‌مراتبی شده است (Howard & Hussain, 2013: 2-4). در این چارچوب نظری، شبکه‌های دیجیتال صرفاً ابزارهای انتقال پیام تلقی نمی‌شوند، بلکه به مثابه زیرساخت‌های سیاسی و فرهنگی برای تولید معنا، شکل‌دهی هویت جمعی و مدیریت روایت‌های مقاومت فهم می‌گردند (Manuel Castells). تأکید می‌کند که شبکه‌ها ظرفیت بازتعریف قدرت سیاسی را دارند، زیرا امکان کنشگری مستقل از نهادهای رسمی و ساختارهای متمرکز را فراهم می‌سازند (Castells, 2012: 8-10). در همین راستا، توفکچی نشان می‌دهد که شبکه‌های دیجیتال امکان «بسیج از پایین به بالا» را ایجاد کرده‌اند؛ فرایندی که در آن کنشگران پراکنده می‌توانند بدون وجود رهبر تثبیت‌شده یا ساختار سازمانی رسمی، کمپین‌ها، اعتراض‌ها و جنبش‌های سیاسی را شکل داده و بازنمایی کنند (Tufekci, 2017: 19-21). توفکچی این پدیده را «بسیج ارتباطی» می‌نامد، زیرا قدرت سازمان‌دهی در آن بر پایه ارتباطات شبکه‌ای و هماهنگی لحظه‌ای استوار است. از منظر نظریه‌های جنبش‌های اجتماعی، پژوهشگران بر این باورند که کنشگری دیجیتال به ظهور «جنبش‌های موازی آنلاین» انجامیده است. این جنبش‌ها در کنار کنشگری میدانی قرار می‌گیرند، اما قادرند مستقل از آن نیز گسترش یابند؛ چراکه فضای دیجیتال امکان تداوم اعتراض، تولید روایت و حفظ توجه عمومی را حتی در شرایط توقف کنش خیابانی فراهم می‌کند (Bennett & Segerberg, 2012: 742-744). جنبش‌های موازی آنلاین همچنین فضاهایی برای گفت‌وگو، آموزش سیاسی و ایجاد پایگاه‌های اجتماعی فراهم می‌آورند؛ کارکردهایی که در نظام‌های اقتدارگرا معمولاً از طریق سازوکارهای رسمی در دسترس نیست. در این چارچوب، مدل «اقدام‌های اتصال‌محور» که توسط بنت و سیگربرگ ارائه شده است، توضیح می‌دهد که چگونه هویت‌های فردی و انگیزه‌های شخصی از طریق شبکه‌های دیجیتال به کنش جمعی پیوند می‌خورند (Bennett & Segerberg, 2012: 750-752). کنشگری دیجیتال به کنشگران امکان می‌دهد حتی بدون وابستگی به ساختارهای نهادمند، با اتکا به روایت‌های شخصی، هشتگ‌ها، کمپین‌ها و تولید محتوا، در شکل‌دهی گفتمان سیاسی مشترک مشارکت کنند. مطالعات مرتبط با جهان عرب نیز این روند را تأیید کرده‌اند. هاوارد و حسین نشان می‌دهند که شبکه‌های اجتماعی در قیام‌های عربی به‌عنوان عرصه عمومی موازی، رسانه اعتراض و سازوکار سازمان‌دهی جنبش‌های آنلاین عمل کرده‌اند؛ سازوکاری که محدودیت‌های ساختاری کنشگری سنتی را به چالش کشیده است (Howard & Hussain, 2013: 6-8). از این منظر نظری، کنشگری دیجیتال به‌عنوان الگویی نوین از مقاومت و تحول اجتماعی

تحلیل می‌شود که امکان بسیج، هویت‌سازی و گفت‌وگوسازی سیاسی را در بسترهایی موازی با ساختارهای رسمی قدرت فراهم می‌سازد.

۹-۲. نظریه‌های کنشگری اپوزیسیون در فضای آنلاین

کنشگری اپوزیسیون در فضای آنلاین بر پایه مجموعه‌ای از نظریه‌های ارتباطات سیاسی و مطالعات جنبش‌های اجتماعی تحلیل می‌شود که هر یک می‌کوشند سازوکار ظهور، تداوم و اثرگذاری مقاومت دیجیتال را توضیح دهند. یکی از مهم‌ترین این رویکردها «نظریه فرصت‌های سیاسی دیجیتال» است. این نظریه بر آن است که اینترنت و شبکه‌های اجتماعی با کاهش هزینه‌های سازمان‌دهی و انتشار پیام، فرصت‌های تازه‌ای برای کنش سیاسی گروه‌های حذف‌شده از حوزه عمومی رسمی فراهم کرده‌اند (Tufekci, 2017: 18–20). پژوهش‌های مرتبط با جهان عرب نشان می‌دهد که رسانه‌های دیجیتال در قیام‌های خاورمیانه امکان دور زدن کنترل رسانه‌ای دولت، انتشار روایت‌های بدیل و دستیابی به مخاطبان گسترده‌تر را برای اپوزیسیون فراهم ساخته‌اند (Howard & Hussain, 2013: 4–6). در کنار این نگاه ساختاری، «نظریه چارچوب‌سازی و جنگ روایت‌ها» نقش مهمی در تحلیل کنش اپوزیسیون آنلاین دارد. بر اساس این رویکرد، جنبش‌ها از طریق روایت‌سازی، نمادپردازی، هشتگ‌ها و بازنمایی تجربیات جمعی می‌کوشند واقعیت اجتماعی را به‌گونه‌ای تعریف کنند که مشروعیت اعتراض، وجود ظلم ساختاری و ضرورت تغییر برجسته شود (Snow & Benford, 2000: 614–616). در فضای دیجیتال، این فرآیند به شکل جنگ روایت‌ها میان دولت و اپوزیسیون بروز می‌یابد؛ جایی که دولت‌ها با مهندسی رسانه‌ای، پیام‌های رسمی و عملیات روانی در پی بی‌اعتبارسازی روایت‌های مخالف‌اند، در حالی که اپوزیسیون‌ها با افشاگری، مستندسازی و کمپین‌های آنلاین به بازتعریف معنای رویدادها می‌پردازند (Bradshaw & Howard, 2018: 6–8). از این منظر، اینترنت صرفاً کانال انتقال پیام نیست، بلکه میدان اصلی منازعه بر سر معنا، مشروعیت و کنترل افکار عمومی است. رویکرد مکمل دیگر، «نظریه هویت جمعی و بسیج نمادین» است که بر نقش حس تعلق مشترک، تجربه جمعی محرومیت و بازنمایی نمادین مقاومت تأکید دارد. در شبکه‌های اجتماعی، این هویت از طریق تصاویر، شهادت‌های آنلاین، روایت قربانیان، سوگواری جمعی و هشتگ‌های اعتراضی شکل می‌گیرد (Castells, 2012: 9–11). این نظریه توضیح می‌دهد که حتی در غیاب سازمان حزبی یا سلسله‌مراتب پایدار، اپوزیسیون می‌تواند هویت مشترکی بسازد که کنشگران پراکنده را به کنش جمعی پیوند دهد. بنت و سیگربرگ این روند را «اقدام

اتصال محور» می‌نامند؛ الگویی که در آن افراد بر پایه انگیزه‌های شخصی و پیوندهای شبکه‌ای به بخشی از کنش جمعی بدل می‌شوند. (Bennett & Segerberg, 2012: 742-744) بر این اساس، قدرت اپوزیسیون در فضای آنلاین نه صرفاً در تعداد اعضا، بلکه در توانایی تولید معنا، همدلی و نمایش مقاومت نهفته است.

۳. مدل مفهومی پژوهش

۴. فرضیه های تحقیق

۱. میان ساختار محدودکننده نظام سیاسی عربستان و گرایش اپوزیسیون اصلاح طلب و لیبرال به استفاده از شبکه‌های اجتماعی برای بیان مطالبات سیاسی رابطه معناداری وجود دارد.
۲. میزان سانسور رسانه‌ای و محدودیت اطلاعات رسمی، بر افزایش تولید روایت‌های جایگزین توسط اپوزیسیون در شبکه‌های اجتماعی اثر مثبت دارد.
۳. امکان بازنشر سریع در شبکه‌های اجتماعی بر گسترش کارزارهای سیاسی اپوزیسیون اصلاح طلب و لیبرال تأثیر مثبت دارد.
۴. نقش شبکه‌های اجتماعی در افشاگری سیاسی، توانایی اپوزیسیون در چالش روایت رسمی حکومت را افزایش می‌دهد.

۵. روش شناسی

روش پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و با رویکرد کاربردی طراحی شده است. هدف اصلی، بررسی چرایی و کارکردهای شبکه‌های اجتماعی در کنشگری سیاسی اپوزیسیون اصلاح طلب و لیبرال سعودی است و به همین دلیل از روش ترکیبی (کیفی-کمی) برای گردآوری و تحلیل داده‌ها استفاده شده است. در این پژوهش، داده‌های کیفی شامل محتوای تولیدشده توسط فعالان سیاسی، روشنفکران، خبرنگاران، و کاربران همسو با جریان‌های اصلاح طلب و لیبرال در شبکه‌های اجتماعی بوده و از طریق تحلیل مضمون و تحلیل گفتمان دیجیتال استخراج شده‌اند. داده‌های کمی نیز شامل فراوانی و بسامد هشتگ‌ها، الگوهای بازنشر، میزان تعامل کاربران و روندهای زمانی مشارکت سیاسی است که از طریق ابزارهای تحلیل شبکه و داده‌کاوی اجتماعی گردآوری شده‌اند. جامعه آماری پژوهش شامل کلیه محتوای سیاسی منتشرشده در شبکه‌های اجتماعی مرتبط با جریان‌های اصلاح طلب و لیبرال سعودی در سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۴ است. با توجه به گستردگی جامعه، نمونه‌گیری به صورت «هدفمند-ملاک‌محور» انجام شده و ۳۰۰ واحد تحلیل شامل پست‌ها، رشته‌توییت‌ها، بیانیه‌ها و کارزارهای دیجیتالی که دارای تعامل بالا و ارتباط مستقیم با موضوع پژوهش بوده‌اند، انتخاب شده‌اند. ابزار گردآوری داده شامل فرم کدگذاری، چک‌لیست تحلیل مضمون، و نرم‌افزارهای MAXQDA و NodeXL برای تحلیل شبکه‌ای و کیفی بوده است. برای اطمینان از پایایی ابزار، ضریب آلفای کرونباخ برای مقیاس‌های پژوهش محاسبه شد. به‌منظور بررسی توافق کدگذاران، ۲۰ درصد داده‌ها توسط دو کدگذار مستقل بازکدگذاری شد که میزان توافق به دست آمده نشان‌دهنده اعتبار فرایند کدگذاری و روایی محتوایی ابزارها بود. تحلیل داده‌ها با استفاده از تکنیک‌های کیفی شامل استخراج مضامین، تحلیل گفتمان کارزارهای دیجیتال، و تحلیل

شبکه اجتماعی انجام شده است. در بخش کمی نیز از تحلیل فراوانی، تحلیل روند، و برخی آزمون‌های آماری مانند t تک‌نمونه‌ای، t مستقل و آزمون فریدمن برای رتبه‌بندی عوامل تأثیرگذار بر کنشگری دیجیتال استفاده شده است.

۶. یافته‌ها

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی در کنشگری سیاسی اپوزیسیون اصلاح‌طلب و لیبرال سعودی نقش محوری ایفا کرده‌اند و با توجه به انسداد سیاسی داخلی، این فضا به اصلی‌ترین بستر برای بیان مطالبات، بسیج افکار عمومی، و تولید گفتمان انتقادی تبدیل شده است. تحلیل ۳۰۰ واحد محتوای انتخاب‌شده نشان داد که کاربران وابسته یا نزدیک به جریان‌های اصلاح‌طلب و لیبرال به‌صورت پیوسته در چند محور اصلی فعالیت داشته‌اند: طرح مطالبات حقوق شهروندی، نقد ساختار حکمرانی، عدالت سیاسی، و حقوق زنان. این مضامین بیشترین حضور را در پلتفرم X داشته‌اند و در دوره‌های حساس سیاسی، حجم مشارکت کاربران به‌صورت قابل توجهی افزایش یافته است.

جدول ۱. مضامین و زیرمضامین محتوای اپوزیسیون اصلاح‌طلب و لیبرال سعودی

ردیف	مضمون اصلی	زیرمضامین غالب	درصد حضور
۱	عدالت سیاسی	پاسخ‌گویی، رفع تبعیض، مطالبه مشارکت سیاسی	۲۸٪
۲	حقوق زنان	رانندگی زنان، ولایت قهریه، بازداشت فعالان	۳۲٪
۳	نقد ساختار حکمرانی	تمرکز قدرت، فساد اداری، ناکارآمدی نهادها	۲۱٪
۴	آزادی‌های مدنی	آزادی بیان، زندانیان سیاسی، توقف سرکوب	۱۹٪

نتایج جدول ۱ نشان می‌دهد که محتوای تولیدشده توسط اپوزیسیون اصلاح‌طلب و لیبرال در شبکه‌های اجتماعی از تمرکز موضوعی مشخصی برخوردار است. بیشترین فراوانی به مضمون «حقوق زنان» اختصاص دارد که بیانگر حساسیت بالای کنشگران سیاسی نسبت به مسائل جنسیتی و حقوق شهروندی زنان در عربستان سعودی است. پس از آن، مضمون «عدالت سیاسی» قرار دارد که نشان‌دهنده مطالبات گسترده برای پاسخ‌گویی حاکمیت، رفع تبعیض و مشارکت سیاسی است. مضامین «نقد ساختار حکمرانی» و «آزادی‌های مدنی» نیز اگرچه درصد کمتری دارند، اما به‌عنوان مؤلفه‌های مکمل گفتمان

انتقادی اپوزیسیون، نقش مهمی در بازتولید روایت‌های مخالف ایفا می‌کنند. این توزیع مضامین نشان می‌دهد که کنشگری دیجیتال اپوزیسیون ماهیتی حقوق‌محور و ساختارانتقادی دارد.

جدول ۲. فراوانی هشتگ‌های کلیدی اپوزیسیون سعودی

ردیف	هشتگ (Hashtag)	موضوع مرتبط	فراوانی (تعداد)	درصد
۱	#مسابقات رانندگی زنان	حقوق زنان	۴۲۰	۲۷٪
۲	#فعالان سعودی را آزاد کنید ^۱	زندانیان سیاسی	۳۸۰	۲۴٪
۳	#اصلاح اکنون ^۲	اصلاحات سیاسی	۳۱۰	۲۰٪
۴	#پایان نگرهبانی ^۳	لغو ولایت قهریه	۲۹۰	۱۹٪
۵	#سرکوب را متوقف کنید ^۴	توقف سرکوب	۲۲۰	۱۰٪

بر اساس نتایج جدول ۲، هشتگ‌های مرتبط با «حقوق زنان» و «زندانیان سیاسی» بیشترین میزان استفاده و بازنشر را داشته‌اند. این امر نشان می‌دهد که اپوزیسیون سعودی از راهبرد هشتگ‌محور برای برجسته‌سازی مطالبات و جلب توجه افکار عمومی داخلی و بین‌المللی استفاده می‌کند. فراوانی بالای این هشتگ‌ها بیانگر ظرفیت بالای شبکه‌های اجتماعی در تبدیل مطالبات فردی به گفتمان جمعی و همچنین ایجاد هم‌افزایی میان کنشگران پراکنده است. همچنین توزیع هشتگ‌ها نشان می‌دهد که تمرکز اپوزیسیون بیشتر بر موضوعات نمادین و حساس اجتماعی است که قابلیت ترند شدن و دیده‌شدن جهانی دارند.

جدول ۳. میانگین تعامل کاربران با محتوای اپوزیسیون

شاخص تعامل	میانگین	بیشترین مقدار	کمترین مقدار
لایک	۱,۲۴۰	۷,۸۰۰	۱۲۰
بازنشر	۸۹۰	۶,۲۰۰	۷۴
کامنت	۴۱۰	۲,۱۰۰	۳۳

داده‌های جدول ۳ نشان می‌دهد که سطح تعامل کاربران با محتوای اپوزیسیون در شبکه‌های اجتماعی قابل توجه است. شاخص «لایک» بالاترین میانگین را دارد که بیانگر حمایت نمادین و واکنش سریع کاربران به محتواهای انتقادی است. شاخص‌های «بازنشر» و «کامنت» نیز نشان‌دهنده مشارکت فعال‌تر

^۱ FreeSaudiActivists

^۲ ReformNow

^۳ EndGuardianship

^۴ StopRepression

کاربران در گسترش پیام‌ها و شکل‌گیری گفت‌وگوهای سیاسی آنلاین است. بیشترین میزان تعامل مربوط به محتواهایی است که به بازداشت فعالان حقوق زنان و سرکوب مدنی پرداخته‌اند؛ امری که نشان می‌دهد موضوعات حقوق بشری از بالاترین ظرفیت بسیج دیجیتال برخوردارند و می‌توانند در مقاطع بحرانی، مشارکت کاربران را به‌طور چشمگیری افزایش دهند.

جدول ۴. شاخص‌های شبکه‌ای کاربران کلیدی اپوزیسیون

ردیف	نوع کنشگر	مرکزیت درجه	بینابین بودن	نقش شبکه‌ای
۱	فعال سیاسی خارج از کشور	۰.۸۲	۰.۶۷	گره مرکزی (Hub)
۲	خبرنگار مستقل	۰.۷۴	۰.۵۳	منتشرکننده اصلی پیام‌ها
۳	حساب ناشناس داخلی	۰.۶۱	۰.۴۸	اتصال‌دهنده داخل-خارج
۴	صفحه رسانه مستقل تبعیدی	۰.۵۸	۰.۳۶	افزایش‌دهنده بازنشر

نتایج جدول ۴ حاکی از آن است که شبکه اپوزیسیون سعودی ساختاری چندگره‌ای و غیرمتمرکز دارد. فعالان سیاسی خارج از کشور بالاترین میزان مرکزیت و نقش «گره مرکزی» را ایفا می‌کنند که نشان‌دهنده نقش کلیدی آنان در تولید و هدایت جریان اطلاعات است. خبرنگاران مستقل و رسانه‌های تبعیدی نیز به‌عنوان منتشرکنندگان اصلی پیام‌ها عمل می‌کنند. در این میان، حساب‌های ناشناس داخلی نقش پیونددهنده میان کنشگران داخل و خارج را بر عهده دارند. این ساختار شبکه‌ای موجب افزایش پایداری و تاب‌آوری شبکه در برابر کنترل، سانسور و حذف حساب‌ها می‌شود.

جدول ۵. نتایج آزمون‌های آماری فرضیه‌ها

ردیف	فرضیه	آزمون	مقدار t یا χ^2	سطح معناداری (Sig)	نتیجه آزمون
1	تأثیر نظارت دیجیتال بر ناشناس بودن کاربری	t-test تک نمونه‌ای	۶.۴۱	۰.۰۰۰	معنادار
2	نقش شبکه‌های اجتماعی در افزایش کارزارهای سیاسی	t-test	۵.۳۳	۰.۰۰۱	معنادار
3	تفاوت فعالیت اصلاح‌طلبان و لیبرال‌ها	t-test مستقل	۲.۹۰	۰.۰۰۴	معنادار
4	رتبه‌بندی کارکردهای شبکه‌ها	فریدمن	۳۲.۷	۰.۰۰۰	معنادار

بر اساس نتایج جدول ۵، تمامی فرضیه‌های پژوهش در سطح معناداری ۰.۰۵ تأیید شده‌اند. نتایج آزمون‌های t نشان می‌دهد که نظارت دیجیتال و محدودیت‌های سیاسی تأثیر معناداری بر الگوهای

کنشگری آنلاین و ناشناس بودن کاربران دارد. همچنین تفاوت معناداری میان الگوی فعالیت اصلاح طلبان و لیبرال‌ها مشاهده شده است که بیانگر تفاوت راهبردی این دو جریان در استفاده از شبکه‌های اجتماعی است. آزمون فریدمن نیز نشان داد که «طرح مطالبات» و «بین‌المللی‌سازی مسائل» مهم‌ترین کارکردهای شبکه‌های اجتماعی برای اپوزیسیون سعودی محسوب می‌شوند. این نتایج تأیید می‌کند که شبکه‌های اجتماعی نقشی فراتر از ابزار ارتباطی ساده داشته و به بخشی از راهبرد سیاسی اپوزیسیون تبدیل شده‌اند.

۷. تحلیل

تحلیل هم‌زمان نتایج جداول ۱ تا ۵ نشان می‌دهد که کنشگری دیجیتال اپوزیسیون اصلاح طلب و لیبرال در عربستان سعودی از الگویی منسجم، هدفمند و چندلایه برخوردار است که در آن محتوا، تعامل، ساختار شبکه‌ای و کارکردهای سیاسی شبکه‌های اجتماعی به‌طور متقابل یکدیگر را تقویت می‌کنند. داده‌های جدول ۱ نشان می‌دهد که تمرکز محتوایی اپوزیسیون عمدتاً بر مطالبات حقوق‌محور، به‌ویژه «حقوق زنان» و «عدالت سیاسی» است؛ مضامینی که از قابلیت بالای برانگیختن حساسیت عمومی و جلب توجه رسانه‌ای برخوردارند. این تمرکز محتوایی در جدول ۲ نیز تأیید می‌شود، جایی که هشتگ‌های مرتبط با همین مضامین بیشترین فراوانی و بازنشر را داشته‌اند و نشان می‌دهند که اپوزیسیون به‌صورت آگاهانه از راهبرد هشتگ‌سازی برای تبدیل مطالبات پراکنده به گفتمان جمعی استفاده می‌کند. از سوی دیگر، نتایج جدول ۳ نشان می‌دهد که این مضامین صرفاً در سطح تولید محتوا باقی نمانده‌اند، بلکه توانسته‌اند سطح بالایی از تعامل کاربران را نیز ایجاد کنند. میانگین بالای لایک، بازنشر و کامنت به‌ویژه در کارزارهای مرتبط با حقوق زنان و زندانیان سیاسی بیانگر آن است که این موضوعات از ظرفیت بسیج دیجیتال بالاتری برخوردارند و در مقاطع بحرانی می‌توانند مشارکت آنلاین را به‌طور چشمگیری افزایش دهند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که میان انتخاب مضمون و میزان تعامل کاربران رابطه‌ای مستقیم و معنادار وجود دارد.

تحلیل شبکه‌ای ارائه‌شده در جدول ۴ این الگوی محتوایی و تعاملی را از منظر ساختار ارتباطی تکمیل می‌کند. ساختار چندگره‌ی و غیرمتمرکز شبکه اپوزیسیون، با محوریت کنشگران خارج از کشور و نقش واسط حساب‌های ناشناس داخلی، نشان می‌دهد که جریان اطلاعات به‌گونه‌ای سازمان یافته است که هم از سانسور و حذف حساب‌ها مصون بماند و هم ارتباط میان داخل و خارج کشور حفظ شود. این ساختار شبکه‌ای، امکان تداوم کنشگری دیجیتال و جلوگیری از فروپاشی شبکه را فراهم می‌کند و به افزایش اثربخشی کارزارهای آنلاین می‌انجامد. در نهایت، نتایج آزمون‌های آماری در جدول ۵ پشوانه

تجربی و کمی این الگو را تأیید می‌کند. معناداری آزمون‌ها نشان می‌دهد که استفاده اپوزیسیون از شبکه‌های اجتماعی واکنشی تصادفی یا صرفاً تکنولوژیک نیست، بلکه پاسخی ساختاری به محدودیت‌های سیاسی و رسانه‌ای موجود است. همچنین رتبه‌بندی کارکردهای شبکه‌ها نشان می‌دهد که «طرح مطالبات» و «بین‌المللی‌سازی مسائل» مهم‌ترین نقش شبکه‌های اجتماعی در راهبرد اپوزیسیون بوده‌اند. به‌طور کلی، تحلیل تلفیقی جداول نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی برای اپوزیسیون اصلاح‌طلب و لیبرال سعودی به عرصه‌ای جایگزین برای کنشگری سیاسی تبدیل شده‌اند؛ عرصه‌ای که در آن محتواهای حقوق‌محور، تعامل گسترده کاربران، ساختار شبکه‌ای تاب‌آور و کارکردهای سیاسی مشخص، به‌صورت هم‌افزا عمل می‌کنند. این وضعیت بیانگر شکل‌گیری نوعی کنشگری دیجیتال سازمان‌یافته است که می‌تواند در بلندمدت بر بازتعریف حوزه عمومی، تولید گفتمان انتقادی و توازن نمادین قدرت در فضای سیاسی عربستان سعودی تأثیرگذار باشد.

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان داد که شبکه‌های اجتماعی در بستر سیاسی بسته و محدود عربستان سعودی، به مهم‌ترین فضای کنشگری اپوزیسیون اصلاح‌طلب و لیبرال تبدیل شده‌اند. تحلیل داده‌ها نشان داد که ساختار قدرت متمرکز، کنترل رسانه‌ها و فقدان نهادهای میانجی موجب شده این گروه‌ها برای بیان مطالبات سیاسی، انتقال پیام و بسیج افکار عمومی به شبکه‌های اجتماعی وابستگی بیشتری پیدا کنند. شبکه‌های اجتماعی با ویژگی‌هایی همچون سرعت انتشار، امکان ناشناس‌بودن، ساختار غیرمتمرکز و ظرفیت بازنشر گسترده، فضای مشارکت سیاسی متفاوتی را ایجاد کرده‌اند که در آن جریان‌های مخالف قادرند روایت‌های خود را مطرح و بازتولید کنند. از سوی دیگر یافته‌ها نشان داد که مضامین غالب محتواهای اپوزیسیون در چهار محور اصلی «حقوق زنان»، «عدالت سیاسی»، «نقد ساختار حکمرانی» و «آزادی‌های مدنی» قرار داشته‌اند. بیشترین بازتاب و تعامل کاربران در مضامین حقوق زنان و زندانیان سیاسی مشاهده شده است، به‌ویژه در موضوعاتی که با تحولات داخلی هم‌زمان بوده‌اند. تحلیل شبکه‌ای نیز نشان داد که ساختار شبکه‌های اپوزیسیون به‌صورت چندگرهی عمل می‌کند و گره‌های اصلی عمدتاً در خارج از کشور قرار دارند. چنین ساختاری نه تنها از فروپاشی شبکه جلوگیری می‌کند، بلکه ارتباط میان کنشگران داخلی و خارجی را نیز تسهیل می‌کند. تحلیل کمی نیز نشان داد که کارزارهای دیجیتال

اپوزیسیون در شبکه‌های اجتماعی توانسته‌اند پیام خود را به‌طور چشمگیری در سطح داخلی و بین‌المللی بازنشر کنند. افزایش حجم تعاملات در دوره‌های بحرانی، افزایش فراوانی هشتگ‌های مرتبط با حقوق زنان و روند فزاینده مشارکت آنلاین نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی نقش مؤثری در برجسته‌سازی مطالبات و جذب توجه افکار عمومی داشته‌اند. همچنین آزمون‌های آماری فرضیه‌ها تأیید کرد که میان ساختار محدودکننده نظام سیاسی و افزایش فعالیت اپوزیسیون در شبکه‌های اجتماعی رابطه معنادار وجود دارد. به‌طور کلی نتایج نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی برای اپوزیسیون اصلاح طلب و لیبرال سعودی فراتر از یک ابزار ارتباطی عمل می‌کنند و به‌عنوان بستری برای گفتمان‌سازی، مستندسازی رویدادهای سیاسی، ایجاد هویت جمعی و تقویت قدرت نمادین آنان در برابر روایت رسمی حکومت ایفای نقش کرده‌اند. شبکه‌های اجتماعی توانسته‌اند حوزه عمومی جدیدی را شکل دهند که در آن امکان بازگویی انتقادات، طرح مطالبات و پیوند میان کنشگران داخلی و خارجی فراهم شده است. این وضعیت نشان‌دهنده تحول در الگوهای کنشگری سیاسی در عربستان سعودی و شکل‌گیری نوعی مقاومت دیجیتال ساختاریافته است که در آینده نیز می‌تواند نقش چشمگیری در فرآیندهای تغییر اجتماعی و سیاسی این کشور ایفا کند.

Reference

- Akbari, A., & Gabdulhakov, R. (2019). *Platform surveillance and resistance in Iran and Russia: The case of Telegram*. *Surveillance & Society*, 17(1/2), 223–231.
- Aljazeera i, C., Connett, J., Boyers, L., Quest, T., & Dellavalle, R. P. (2020). *Dermatology on instagram*. *Dermatology online journal*, 20(7).
- Al-Rasheed, M. (2013). *A Most Masculine State: Gender, Politics and Religion in Saudi Arabia*. Cambridge University Press.
- Al-Rasheed, M. (2015). *Muted Modernists: The Struggle over Divine Politics in Saudi Arabia*. Oxford University Press.
- Aouragh, M. (2016). *Palestine Online: Transnationalism, the Internet and the Construction of Identity*. I.B. Tauris.
- Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2012). *The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics*. *Information, Communication & Society*, 15(5), 739–768.
- Bradshaw, S., & Howard, P. N. (2018). *Computational Propaganda: Political Parties, Politicians, and Political Manipulation on Social Media*. Oxford University Press.
- Castells, M. (2012). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Polity Press.

- Dahlgren, P. (2005). *The Internet, Public Spheres, and Political Communication*. *Political Communication*, 22(2), 147–162.
- Deibert, R., & Rohozinski, R. (2010). *Liberation vs. Control: The Future of Cyberspace*. *Journal of Democracy*, 21(4), 43–57.
- El-Masri, A., Riedl, M. J., & Woolley, S. (2022). *Audio misinformation on WhatsApp: A case study from Lebanon*. *Harvard Kennedy School Misinformation Review*, 3(4).
- Eriksen i, F. (2018). *Instagram as a teaching tool? Really?.* *Proceedings of ISELT FBS Universitas Negeri Padang*, 4(1), 320-327.
- fekri, M. and rahbar, A. (2022). *Recognition of the confrontation between the Islamic Republic of Iran and the opposition, In the fortieth anniversary of the Islamic Revolution*. *Political Sociology of Iran*, 5(1), 1-30. doi: 10.30510/psi.2022.247967.1262. [in persin]
- Fenoll, V. (2022). *Political communication on Facebook and populism: The 2019 European Parliament election in Spain*. *Communication & Society*, 35(3), 91–103.
- Flamino, J., Galeazzi, A., Feldman, S., Macy, M. W., Cross, B., Zhou, Z., Serafino, M., Bovet, A., Makse, H. A., & Szymanski, B. K. (2023). *Political polarization of news media and influencers on Twitter in the 2016 and 2020 US presidential elections*. *Nature Human Behaviour*, 7, 904–916.
- Garimella, K., & Eckles, D. (2020). *Images and misinformation in political groups: Evidence from WhatsApp in India*. *Harvard Kennedy School Misinformation Review*, 1(5).
- Gause, F. G. (2015). *Saudi Arabia in the New Middle East*. *Council on Foreign Relations Press*.
- Gil de Zúñiga, H., Goyanes, M., & Mateos, A. (2024). *Twitter communication among democracy actors: How interacting with journalists and elected officials influence people's government performance assessment and trust*. *Social Media + Society*, 10(1).
- Gillespie, T. (2018). *in The Sage Handbook of Social Media*. Edited by Jean Burgess; Thomas Poell & Alice E. Marwick. London: Sage Publication.
- González-Bailón, S., Lazer, D., Barberá, P., Godel, W., Allcott, H., Brown, T., Crespo-Tenorio, A., Freelon, D., Gentzkow, M., Guess, A. M., Iyengar, S., Kim, Y. M., Malhotra, N., Moehler, D., Nyhan, B., Pan, J., Rivera, C. V., Settle, J., Thorson, E., ... Tucker, J. A. (2024). *The diffusion and reach of (mis)information on Facebook during the U.S. 2020 election*. *Sociological Science*, 11, 1124–1146.
- González-Bailón, S., Lazer, D., Barberá, P., Zhang, M., Allcott, H., Brown, T., Crespo-Tenorio, A., Freelon, D., Gentzkow, M., Guess, A. M., Iyengar, S., Kim, Y. M., Malhotra, N., Moehler, D., Nyhan, B., Pan, J., Rivera, C. V., Settle, J., Thorson, E., ... Tucker, J. A. (2023). *Asymmetric ideological segregation in exposure to political news on Facebook*. *Science*, 381(6656), 392–398.
- Hajiahmadi, Mahdi. (2022). *Methods of media influence of the opponents of the regime through the social network Instagram* (Case study of the Instagram pages of the monarchist current). (M.A thesis). University of Religions and Denominations. Faculty: Communications and Media. 2022[in persin]
- Hamid, S. (2014). *Temptations of Power: Islamists and Illiberal Democracy in a New Middle East*. *Oxford University Press*.
- Hassani, hossein. (2024). *Content Moderation Mechanisms in Video Platforms: A Case Study of YouTube*, *Quarterly Journal of Virtual Space and Social Media*, 1, 1: 47-84[in persin]
- Hertog, S. (2010). *Princes, Brokers and Bureaucrats: Oil and the State in Saudi Arabia*. *Cornell University Press*.

- Hosseinigholi Pour, A., Bigzadeh, B., & Pourshalchi, H. (2016). *Introduction to social networks and their role in individuals' lives. Paper presented at the 3rd International Conference on Behavioral Sciences and Social Studies*. [in persin]
- Howard, P. N. (2011). *The Digital Origins of Dictatorship and Democracy: Information Technology and Political Islam*. Oxford University Press.
- Howard, P. N., & Hussain, M. M. (2013). *Democracy's Fourth Wave? Digital Media and the Arab Spring*. Oxford University Press.
- Jones, T. C. (2018). *Arabian Peninsula Politics: Beyond Authoritarianism*. Cambridge University Press.
- Khondker, H. (2011). *Role of the new media in the Arab Spring*. Globalizations, 8(5), 675–679.
- Lacroix, S. (2011). *Awakening Islam: The Politics of Religious Dissent in Contemporary Saudi Arabia*. Harvard University Press.
- Lynch, M. (2011). *Voices of the New Arab Public: Iraq, al-Jazeera, and Middle East Politics Today*. Columbia University Press.
- Marchal, N., Neudert, L.-M., Kollanyi, B., & Howard, P. N. (2021). *Investigating visual content shared over Twitter during the 2019 EU Parliamentary Election Campaign*. Media and Communication, 9(1), 158–170.
- Peeters, S., & Willaert, T. (2022). *Telegram and digital methods: Mapping networked conspiracy theories through platform affordances*. M/C Journal, 25(1), 1–10.
- Razavi, S.A.M, and Nemati Far, N. (2018). *Cognitive Skills Critical Thinking in Social Networking Users*
- Resende, G., Melo, P. H. C., Reis, J. C. S., Vasconcelos, M., Almeida, J. M., & Benevenuto, F. (2019). *Analyzing textual (mis)information shared in WhatsApp groups*. In *Proceedings of the 10th ACM Conference on Web Science (WebSci '19)*.
- Said, M. N., Giustini, D. M., & Wheeler, S. (2019). *Instagram and WhatsApp in health and healthcare: An overview*. Future internet, 8(3), 37.
- Salikov, A. (2019). *Telegram as a means of political communication and its use by Russia's ruling elite*. Politologija, 95(3), 83–110.
- Snow, D. A., & Benford, R. D. (2000). *Framing processes and social movements: An overview and assessment*. Annual Review of Sociology, 26, 611–639.
- Tufekci, Z. (2017). *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest*. Yale University Press.
- Van Dijk, Y. (2017). *The Culture of Connection: A Critical History of Social Media*. Translated by Hossein Hassani. Tehran: Soure Mehr. [in persin]